

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ DÜNYA
ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN MÜASİR DURUMU”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Muxtarlı Elşən Valeh

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2022-ci il**

KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ DÜNYA
ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN MÜASİR DURUMU”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407 - Menecment

İxtisaslaşma: Menecment (sahələr üzrə)

Qrup: 238

Magistrant:

Muxtarlı Elşən Valeh oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Nurəliyeva Rəhimə

Nurəli qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə

Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar

Atakişi oğlu

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Muxtarlı Elşən Valeh oğlu and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsirinin müasir durumu” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASININ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN MÜASİR DURUMU”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Koronavirus pandemiyası bütün dünyaya iqtisadi xərclər gətirdi və bütün dünyada görünməmiş bir iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu. Virusun qeyri-sabit təbiəti onu ehtiva etmək üçün düzgün makroiqtisadi siyasətin hazırlanmasını çətinləşdirir. Bu da hazırkı dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi Covid-19 pandemiyasının iqtisadiyyata göstərdiyi mənfi və müsbət təsirləri araşdırmaq, eyni zamanda iqtisadi böhran şəraitində milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətlərini araşdırmaqdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin aparılması prosesində bir sıra iqtisadi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlardan analiz və sintez, deduksiya və induksiya, qrafik, statistik və müqayisəli təhlil metodlarını qeyd edə bilərik.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin aparılması üçün informasiya bazasını iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, jurnal məqalələri, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın, Beynəlxalq Valyuta Fondunun statistik göstəriciləri, habelə internet resursları və dərsliklər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə əlaqəli yerli və xarici araşdırmalar kifayət qədər olmadığından, tədqiqatın işlənməsində informasiya bazasına əlaqədar müəyyən məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:

- COVID-19 kontekstində iqtisadi siyasətlə bağlı təkliflər irəli sürülmüş;
- Covid-19 pandemiyasının yaranmasını şərtləndirən amillər təhlil olunmuş;
- Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərlər araşdırılmış;
- Pandemiyaadan yararlanan və inkişaf edən əsas sektorlar təhlil olunmuşdur;
- Postpandemiya dövründə Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılmış işlər təhlil edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti pandemiyanın iqtisadiyyata təsir istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Aparılmış tədqiqatın nəticələri və bir sıra müddəaları gələcək dövrdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi tədbirlərin planlaşdırılması və tənzimlənməsi zamanı istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: Covid-19, global iqtisadiyyat, pandemiya, bank sektoru

"CURRENT STATE OF THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIC ON THE WORLD ECONOMY"

SUMMARY

The actuality of the subject: The coronavirus pandemic has brought economic costs to the whole world and caused an unprecedented economic recession around the world. The unstable nature of the virus makes it difficult to develop the right macroeconomic policies to contain it. This is one of the most pressing problems of our time.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to study the negative and positive effects of the Covid-19 pandemic on the economy, as well as to improve the competitiveness of the national economy in times of economic crisis.

Used research methods: A number of economic analysis methods were used in the research process. Among them we can mention the methods of analysis and synthesis, deduction and induction, graphical, statistical and comparative analysis.

The information base of the research: The research database consists of scientific works of leading local and foreign scientists in the field of economics, journal articles, statistics of the Ministry of Economy, the State Statistics Committee, the Central Bank, the International Monetary Fund, as well as Internet resources and textbooks.

Restrictions of research: Given that Covid-19 is a pandemic that has occurred in the last 2 years, there are some limitations in the development of the research due to the lack of local and external research in this area.

The novelty and practical results of investigation:

- Proposals on economic policy in the context of COVID-19;
- Factors contributing to the Covid-19 pandemic were analyzed;
- The damage caused by the pandemic to the world economy has been investigated;
- The main sectors benefiting from and developing the pandemic are analyzed;
- The work done to increase the competitiveness of the national economy during the post-pandemic period was analyzed and relevant proposals were made.

The practical significance of the research is related to the identification of the impact of the pandemic on the economy.

Scientific-practical significance of results: The results of the research and a number of provisions can be used in the planning and regulation of future socio-economic activities.

Keywords: Covid-19, global economy, pandemic, banking sector

İXTİSARLAR

ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. PANDEMİYANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ.....	12
1.1. Covid-19 pandemiyasının yaranmasını şərtləndirən amillər.....	12
1.2. Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərlərin qlobal vəziyyəti.....	17
1.3. Covid-19 pandemiyası şəraitində dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri.....	24
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	29
2.1. Covid-19 pandemiyası şəraitində Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili.....	29
2.2. Pandemiyadan yararlanan və inkişaf edən əsas sektorların təhlili və qiymətləndirilməsi.....	40
2.3. Covid-19 pandemiyası şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	48
III FƏSİL. QLOBAL PANDEMİYANIN MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	56
3.1. Covid-19 pandemiyasının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi - Pandemiyanın iqtisadiyyata vurduğu zərərlərin aradan qaldırılması yolları.....	56
3.2. Covid-19 pandemiyası dövründə gümrük üzrə vergi daxilolmalarının makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	63
3.3. Postpandemiya dövründə Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....	71
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	81
Şəkillərin siyahısı.....	84
Cədvəllərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Qlobal təhlükəyə çatan COVID-19 epidemiyası insanlara, ailələrə, icmalara və bizneslərə böyük təsir göstərmişdir. Ölkələr COVID-19-un humanitar və kommersiya təsirinə qarşı mübarizədə həm ölkə daxilində, həm də ölkələr arasında geniş spektrli tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Dünya miqyasında yayılan epidemiyaya və bu çərçivədə alınacaq fəvqəladə halların təsirləri iş həyatında getdikcə daha çox hiss olunurdu.

Epidemiyanın çox sürətlə irəlilədiyi nəzərə alınarsa, biznes və birjalar üzərində daimi mənfi təzyiqa səbəb olduğu müşahidə edilib. Bu vəziyyət qlobal böhranın xəbərçisi kimi şərh olunur. Digər tərəfdən, tədarük və paylama kanallarında yaranan pozulmalar, iş yerlərinin və limanların bağlanması, gömrükdə proseslərin pozulması, işçi qüvvəsi çatışmazlığı və istehlakın azalması, birjada əməliyyatlar kimi məsələlər hər keçən gün mənfi istiqamətdə davam etmişdir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının martın 11-də COVID-19 epidemiyasını pandemiya elan etməsi ilə dünya birjalari, xüsusilə ABŞ indeksleri ciddi itkilərə məruz qaldı. 2019-cu ilin dekabr ayından etibarən Çinin xəstəliyə nəzarət səylərinin Çin iqtisadiyyatına təsiri qlobal miqyasda görünməyə başladı. Lakin, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının xəstəliyin bütün dünyada sürətlə yayılmasını rəsmi açıqlaması və iqtisadi aktorların birdən-birə üzləşdiyi böyük qeyri-müəyyənlik bazarları çox qeyri-sabit bir prosesə sürüklədi.

Pandemiya həm bütövlükdə dünyada, həm də ayrı -ayrı ölkələrin iqtisadiyyatında iqtisadi böhran yaratdı. Bu da öz növbəsində pandemiyanın qlobal iqtisadiyyata gözlənilən təsiri ilə bağlı qeyri -müəyyənliyi və qorxunu daha da artırdı. Koronavirus iqtisadi xərclər gətirdi və bütün dünyada görünməmiş bir iqtisadi tənəzzülə səbəb olacaq. Virusun qeyri -sabit təbiəti onu ehtiva etmək üçün düzgün makroiqtisadi siyasətin hazırlanmasını çətinləşdirir. Bu da hazırki dövrümüzün ən aktual olan problemidir. Pandemiyanın nəticələrinin miqyası gözlənilməz olsa da, başladığı qlobal iqtisadi böhranın uzun müddət davam edə biləcəyi və bəlkə də qlobal iqtisadiyyatda böyük struktur dəyişikliklərinə səbəb ola biləcəyi ehtimal olunur. Məsələn, ənənəvi ticarət ərzaq və tərəvəz tədarükünə təsir

edən onlayn alış-verişə yer verdi. Lakin dünyanı şoka salan ilk iqtisadi şok, son 30 ildə neft qiymətlərində bir günlük ən böyük çöküş oldu. Brent markalı xam neftin qiyməti 2020 -ci ilin mart ayında 34% -dən 24.93 \$ -a düşdü və bu da 24% azalma deməkdir. Brent olmayan xam neftin qiymətinin ən aşağı nöqtəsi 20 aprel 2020-ci ilə çataraq bir barel üçün 21,44 dollar səviyyəsində dayandı. Yüksək iqtisadi qeyri-müəyyənlik səbəbindən qlobal birjalar çökdü və 24-28 fevral 2020 -ci il tarixlərində bir həftə ərzində təxminən 6 trilyon dollar itirdi. Dünya iqtisadiyyatının bu çətin dövrünü yüngülləşdirmək bütün dövlətlərin ən vacib məsələlərindən biri olmuşdur.

Koronavirus iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə təsir edib. Bəzi sahələr zərərçəkmiş, tənəzüllə uğramış, bəziləri isə inkişaf etmiş və pandemiya dan yararlanmışdır. COVID-19 pandemiyası səbəbindən bütün dünya iqtisadiyyatları geriləmə yaşadı. Pandemiyanın təsirləri gələcək onilliklər ərzində bütün dünyada əks-səda verəcəyi şüpəsizdir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, mövzunun kifayət qədər aktual və bu məsələlərin ətraflı tədqiqinə kompleks yanaşmanın vacib olduğunu deyə bilərik.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqat işinin yazılmasında bir sıra yerli və xarici müəlliflərin ədəbiyyatlarından istifadə edilmişdir. Məmmədov Z.F., Abbasov A.M., Əliyev S.A., Plyuşikov V.V., Abbasbeyli M.A., Vəliyev E.N., Əsədov E., Həsənov R., Dolbneva D.V., Sachs, J., Kroll, G., Dimitri Zenghelis, James Rydge və başqaları kimi yerli və xarici müəlliflərin ədəbiyyatları və elmi işləri tədqiqatın məqsədləri üçün araşdırmaların aparılmasında geniş rol oynamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin əsas məqsədi Covid-19 pandemiyasının iqtisadiyyata göstərdiyi mənfi və müsbət təsirləri araşdırmaq və iqtisadi böhran şəraitində milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətlərini təhlil etməkdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur.

- Pandemiyanın yaranmasını şərtləndirən amilləri araşdırmaq, dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərlərin qlobal nəticələrini öyrənmək.
- Covid-19 pandemiyası şəraitində dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyillərini müəyyənləşdirmək.

- Ölkəmizdə pandemiya şəraiti zamanı iqtisadi fəaliyyət sahələrinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək, pandemiyadan yararlanan və inkişaf edən əsas sektorları, eyni zamanda xarici ticarət əlaqələrini qiymətləndirmək.
- Covid-19 pandemiyanın iqtisadiyyata vurduğu zərərlərin aradan qaldırılması yollarını ətraflı araşdırmaq.
- Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində araşdırmalar aparmaq və iqtisadiyyatın pandemiya dövründə möhkəmlənməsini təmin edən təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqat obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini dünya iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələri, predmetini isə COVID-19 pandemiyasının qlobal iqtisadiyyata göstərdiyi təsirin təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işinin aparılması prosesində bir sıra iqtisadi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Bunlardan analiz və sintez, deduksiya və induksiya, qrafik, statistik və müqayisəli təhlil metodlarını qeyd edə bilərik. Tədqiqat işinin sonunda əldə olunmuş nəticələr sistemləşdirilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin aparılması üçün informasiya bazasını iqtisadiyyat sahəsində aparıcı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, jurnal məqalələri, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın, Beynəlxalq Valyuta Fondunun statistik göstəriciləri, habelə internet resursları və dərsliklər təşkil edir.

Ümumilikdə dünya iqtisadiyyatının pandemiya dövründəki vəziyyəti haqqında ətraflı informasiya toplanılmaq üçün rəsmi mənbələr araşdırılmış, ölkə və dünya iqtisadiyyatının statistik məlumatlar toplusundan və onların təhlilindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Covid-19-un son 2 ildə ortaya çıxan bir pandemiya olduğunu nəzərə alsaq, bu sahədə yerli və xarici araşdırmalar kifayət qədər olmadığından, tədqiqatın işlənməsində informasiya bazasına əlaqədar müəyyən məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın aparılması zamanı aşağıda sadalanan

yeniliklər əldə edilmişdir.

- Qlobal COVID-19 pandemiyasının yayılmasının mənfi təsirlərini yumşaltmaq üçün dünyanın aparıcı ölkələrində həyata keçirilən iqtisadi siyasət tədbirlərinin təhlili aparılmışdır;
- COVID-19 kontekstində iqtisadi siyasətlə bağlı təkliflər irəli sürülmüş;
- Covid-19 pandemiyasının yaranmasını şərtləndirən amillər təhlil olunmuş;
- Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərlər araşdırılmış;
- Pandemiya dan yararlanan və inkişaf edən əsas sektorlar təhlil olunmuşdur;
- Postpandemiya dövründə Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılmış işlər təhlil edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın elmi və praktiki əhəmiyyəti pandemiyanın iqtisadiyyata təsir istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri və bir sıra müddəaları gələcək dövrdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi tədbirlərin planlaşdırılması və tənzimlənməsi zamanı, həmçinin milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə müvafiq dövlət qurumlarının fəaliyyət planlarının hazırlanması prosesində istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. PANDEMİYANIN DÜNYA İQTİSADİYYATINA TƏSİRİ

1.1. Covid-19 pandemiyasının yaranmasını şərtləndirən amillər

Yeni Corona Virus Xəstəliyi 2019 və ya COVID 19, insandan insana keçə bilən, qripə bənzər simptomlara və ağır hallarda ölümə səbəb olan tənəffüs yollarının xəstəliyidir. Onun 2019-cu ilin dekabrında Çinin Hubey əyalətinin Wuhan şəhərindən çıxdığı aşkar edilib və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən pandemiya kimi tanınıb, 190-dan çox ölkə və əraziyə yayılıb, nəticədə 74,816 nəfər ölüb və 1,349,660 nəfər təsirlənib.

COVID 19-dan ölüm hallarının artmasına kömək edə biləcək bir çox amillər vardır. COVID 19-un qlobal yayılmasının səbəbləri kimi ətraf mühit amillərinin, temperatur və rütubətin, beynəlxalq səyahətlərin və təcrid üçün lazımi sosial şüurun olmamasının təsirini təklif edən bir neçə nəzəriyyə vardır. Lakin fəvqəladə tədbirlərlə doldurulmalı olan tədqiqat boşluğu kimi müəyyən edilən bu pandemiyanın yayılmasının potensial amillərini nəzərə alaraq riyazi modelləşdirməyə əsaslanan etibarlı proqnozlar hələ də mövcud deyil, çünki bu, siyasətçilərə amillərin prioritetləşdirilməsində fikir verə bilər.

Ən qədim zamanlardan pandemiyalar bəşər tarixinə damğasını vurmuşdur. Son minillik ərzində vəba, qrip kimi epidemiyalar qlobal miqyasda milyonlarla insanın həyatına son qoyur. COVID-19, 2019-cu ilin noyabrında Çində yarandığı gündən bəri insan həyatının hər tərəfini yenidən müəyyənləşdirən ən son pandemiya. 2020-ci ilin iyun ayına olan məlumata görə, 470,000 insan həyatını itirdi və Braziliya, Böyük Britaniya, ABŞ və Asiyanın bəzi bölgələrində ölüm hallarının hələ də yüksək olması ehtimalı var (Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev, 2015: İqtisad Universiteti, 432 s.).

Koronavirus COVID-19 pandemiyası, dövrümüzün qlobal sağlamlıq böhranı və İkinci Dünya Müharibəsindən bəri qarşılaşdığımız ən böyük problemdir. Keçən ilin sonlarında Asiyada ortaya çıxandan bəri virus Antarktida istisna olmaqla bütün qitələrə yayıldı. Bu hallar Afrikada, Amerikada və Avropada hər gün artır yoluxma sayı çoxalır.

Ölkələr xəstələri yoxlamaq və müalicə etmək, təmasları izləmək, səyahətləri məhdudlaşdırmaq, vətəndaşları karantinə almaq və idman tədbirləri, konsertlər və məktəblər kimi böyük toplantıları ləğv etməklə xəstəliyin yayılmasını yavaşlatmaq üçün yarışdılar. Ancaq COVID-19 sağlamlıq böhranından daha çox şeydir. Toxunduğu ölkələrin hər birini vurğulayaraq, dərin yara izləri buraxacaq dağıdıcı sosial, iqtisadi və siyasi böhranlar yaratmaq potensialına malikdir.

İnsanlar istər seçimlə, istərsə də dövlət sifarişi ilə qapalı vəziyyətdə qaldıqca dünyanın onlarla böyük şəhəri tərk edilir. Bütün dünyada mağazalar, teatrlar, restoranlar və barlar bağlanır (Məhəmməd E.İ., Nərmin R.E. 2020, s.216).

Hər gün insanlar işlərini və gəlirlərini itirirlər, normallığın nə vaxt qayıdacağını bilmirlər. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı 25 milyon iş yerinin itirilə biləcəyini təxmin edir. Bu gedişlə turizmdən çox asılı olan kiçik ada ölkələrinin otelləri və sahilləri boş qalır.

Virusun yayılma səbəblərinə gəldikdə isə mütəxəssislər, COVID-19 koronavirus pandemiyasının təsadüfi olmadığını və bunun səbəblərinin insanların yaratdığı ekoloji tarazlığın sistemik olaraq pozulmasından qaynaqlandığını düşünürlər. UNEP-in (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı) araşdırma və inkişaf rəhbəri Maarten Capelle qeyd edir ki, "İnsanlar 1918-1919-cu illərdəki qrip pandemiyasına (sözdə ispan qripi) nəzər salırlar və düşünürlər ki, xəstəliyin bu cür yayılmaları əsrdə bir dəfə baş verir. Bu artıq belə deyil, heyvanlar aləmi ilə insan arasındakı tarazlığı bərpa etməsək, bu cür epidemiyalar daha tez -tez baş verəcək" (Соня Шах, 2020, с.48-70).

Hesabatda zoonotik infeksiyaların Neolit dövründən bəri mövcud olduğu və orta əsrlərin sonlarında zoonotik taun pandemiyası və 20 -ci əsrin əvvəllərində qrip pandemiyası kimi bəzi böyük pandemiyalara səbəb olduğu qeyd edilir. Ancaq əhalisi 8 milyarda yaxınlaşdıqca, insanlığın "sürətli genişlənməsi" insanları və heyvanlar aləmini mümkün qədər yaxınlaşdırır ki, bu da müxtəlif növlər arasında xəstəliklərin daha asan yayılmasına səbəb olur.

Liverpool Universitetinin baytarlıq yoluxucu xəstəliklər professoru Eric Fevre, "Getdikcə daha çox uzaq ölkələr və bölgələr inkişaf etdikcə, xəstəliklərin

ötürülməsi üçün özümüz şərait yaradırıq" deyir. İnsanların planetdəki təsiri artdıqca, COVID-19 kimi xəstəliklər də daxil olmaqla daha əhəmiyyətli epidemiyaların riski artır".

BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı) hesabatında bildirilmişdir ki, "Ətraf mühitin dayanıqlılığını azaldan insan fəaliyyəti səbəbindən heyvanlardan insanlara patogenlərin keçmə tezliyi artır. COVID-19 epidemiyası kimi pandemiyalar, insanların qida əldə etmə və yetişdirmə, heyvan ticarəti və istehlak etmə, ətraf mühitin dəyişməsinin gözlənilən nəticəsidir". Mütəxəssislər bu dəyişikliklərin bir neçə əsas səbəbini müəyyən edirlər:

1. kənd təsərrüfatının dayanıqsız intensiv inkişafı;
2. vəhşi təbiətin istifadəsini və istismarını genişləndirmək;
3. təbii sərvətlərin qeyri-davamlı istifadəsi, sürətli şəhərləşmə, torpaq istifadəsi və hasilat sənayesi;
4. iqlim dəyişikliyi.

Niyə dağıdıcı epidemiyalar bəşəriyyətin uzaq keçmişində ortaya çıxdı və yox oldu?

Bundan əvvəl Harvard Universitetinin alimləri də iqlim dəyişikliyi ilə pandemiya koronavirusu COVID-19 arasındakı əlaqə haqqında bir fərziyyə irəli sürmüşdülər. Qeyd etdilər ki, "planetin temperaturu yüksəldikcə həm quruda, həm də suda yaşayan daha çox heyvan, yüksələn temperaturdan qaçmaq üçün tədricən qütblərə yaxınlaşmağa başlayır. Köçəri heyvanların normal şəraitdə az təmasda olduqları digər heyvanlarla getdikcə daha çox təmasda olmasına səbəb olur. Bu, patogenlərin müəyyən heyvanlarda yeni yaşayış yerləri tapmasına səbəb olur. "Harvarddan olan elm adamları, meşələrin qırılmasının epidemioloji fonda böyük təsirə malik olduğunu da qeyd edirlər: heyvan köçü artır, bu da insanlarla daha sıx təmasa səbəb olur və nəticədə heyvanların insanlara yoluxma riskini artırır" (Али Хан и Уильям Патрик, 2020: 8-20 с.).

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, problemin həlli daha məsuliyyətli əkinçilik və istixana qazı emissiyalarını azaltmaqla iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə ola bilər. UNEP mütəxəssisləri, öz növbəsində, "ortaya çıxan zoonotik xəstəliklər insan və heyvan sağlamlığını, iqtisadi inkişafı və ətraf mühiti təhdid edir.

Kasıblar ən böyük zoonotik xəstəlik yükünü daşıyırlar, lakin yeni yoluxucu xəstəliklər hər kəsə təsir edir və yüksək gəlirli ölkələrdə yeni yoluxucu xəstəliklərin dəyəri daha yüksəkdir. Bir zoonotik epidemiyanın dünyada trilyonlarla ABŞ dollarına başa gələ biləcəyini nəzərə alsaq, epidemiyanın qarşısının alınması cavab verməkdən xeyli daha qənaətlidir.

Beləliklə, BMT mütəxəssisləri hesab edirlər ki, indi bəşəriyyət gələcəkdə bəşəriyyətin özünü təhdid edəcək zoonotik pandemiya risklərini azaltmaq üçün təcili tədbirlər görməlidir. Təvsiyələrə aşağıdakılar daxildir:

- zoonotik xəstəliklərin ekoloji aspektləri ilə bağlı elmi tədqiqatların genişləndirilməsi;
- xəstəliyin cəmiyyətə təsiri haqqında tam maliyyə hesabatlarının verilməsi; risk əsaslı yanaşmalardan istifadə edərək qida sistemlərinin monitorinqinin və tənzimlənməsinin gücləndirilməsi;
- dayanıqsız əkinçilik təcrübələrindən imtina;
- daha sərt bio təhlükəsizlik tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi; sağlamlığın ekoloji aspektlərini birləşdirmək üçün sağlamlıq tərəfdaşlarının potensialının artırılması (Rasim Həsənov, 2020: 267 s).

UNEP –in (Birləşmiş millətlər təşkilatı) icraçı direktoru İnger Andersen deyir: "Ən əsası, birlikdə çalışmalıyıq - hökumətlər, vətəndaşlar və özəl sektor." Bu, heç kimin gizlədə bilməyəcəyi qlobal bir problemdir.

Koronavirusun ortaya çıxması və onun yaranmasına təkan verən amillərlə bağlı müzakirələr ABŞ-ın müxtəlif beynəlxalq platformalarında aparılıb. Çində yeni bir növ koronavirusun mənşəyinə dair "müstəqil beynəlxalq araşdırma" aparmaq fikrini ardıcıl olaraq həyata keçirir. Vaşinqton Pekinə pandemiya ilə bağlı bütün Çin məlumatlarını açıqlamağa və ilkin infeksiya ilə əlaqəli sənədlərə və ərazilərə daxil olmağa təzyiq göstərməyə çalışır. Amerika mediasında, virusun süni mənşəli versiyaları da mütəmadi olaraq ortaya çıxır.

Mart ayında beynəlxalq bir mütəxəssis qrupu, yeni koronavirusun mənşəyini araşdırmaq üçün yanvar-fevral aylarında Çinə etdiyi səfər haqqında bir hesabat dərc etdi. Mütəxəssislər birmənalı nəticəyə gələ bilmədilər. Missiyanın Cenevrədə nəşr

olunan son sənədinə görə, koronavirusun heyvanlar arasında, daha sonra insanlara keçdiyi ən çox ehtimal olunan ssenarini, laboratoriya şəraitində SARS-CoV-2-nin meydana gəlməsi hesab edirlər (J. Sachs, G. Schmidt-Traub, C. Kroll, G. Lafortune, G. Fuller, and F. Woelm 2020, Press 520 p).

Əvvəlki biliklərin və əlaqələndirilmiş təsir azaltma strategiyalarının olmaması nəinki COVID-19-un yaratdığı təhlükələri pisləşdirdi, həm də onun klinik, epidemioloji və ya sosial-iqtisadi təsirləri ilə bağlı tədqiqat səylərini dayandırdı. Qlobal COVID-19 fenomenini aşağıdakı iki nöqtəyi-nəzərdən öyrənmək, süni intellekt üsullarını tətbiq etmək üçün bir neçə cəhd edilmişdir: 1. klinik və 2. epidemioloji məlumatların təhlili və proqnozlaşdırma modelləşdirilməsi.

Birincisi, klinik cəbhədə, genetik və fizioloji meyllərə və ya klinik hesabatlarda təsvirin işlənməsinə əsaslanan həssas şəxsləri müəyyən etmək üçün proqnozlaşdırma modelləri və terapeutik yanaşmalar hazırlanmasına səylər göstərilmişdir.

İkincisi, epidemioloqlar COVID-19-un yayılma dinamikasını anlamaq üçün bəzi yanaşmalarından istifadə etməyə çalışırlar. “Inga Holmdahl et al.” epidemiya yayılmalarını simulyasiya edən əyri uyğunlaşdırma və ya mexaniki modellər vasitəsilə proqnozlar verən dataya əsaslanan proqnozlaşdırma modellərinin tələlərini və faydalılığını izah etdi (Richard Horton, 2020, 390 p.).

Epidemioloji modelin hazırlanması zamanı COVID-19-un klinik xüsusiyyətləri, patogenezi və epidemiologiyası ilə bağlı mövcud nəşrlərdən istifadə edilmişdir.

İnfeksiyon prosesin inkişaf qanunauyğunluqları haqqında məlumatlar əsasında əhalidə epidemik prosesin dinamikası haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verən “Epididnamika” nəzəriyyəsi əsasında şəxslər arasında deterministik riyazi model hazırlanmışdır.

“Epididnamika” nəzəriyyəsinə əsaslanaraq əhəmiyyətli yoluxucu və qeyri-infeksiyon xəstəliklərin yayılmasının öyrənilməsi üçün riyazi modellər uğurla həyata keçirilmişdir (J. Sachs, G. Schmidt-Traub, C. Kroll, G. Lafortune, G. Fuller, and F. Woelm 2020, Press 520 p).

SEIRF tipli bir model əsas götürülmüşdür ki, bu da insanların "axın" dinamikasını müvafiq mərhələlər-dövlətlərə görə təsvir edir : həssas (S), inkubasiya mərhələsi (E), yoluxucu mərhələ (I), xəstəliyin nəticələri ilə - sağalma (R) və ya ölüm (F). Modelləşdirmə üçün aşağıdakı mərhələ müddətləri müəyyən edilmişdir: inkubasiya - 2-14 gün, klinik (infeksiyon) mərhələ - 7-14 gün.

Fərdin növbəti mərhələyə keçid ehtimalı funksiyalarla müəyyən edilir: $y(t)$ inkubasiya dövrünün inkişafı funksiyası, (t) - yoluxucu dövrün inkişaf funksiyasıdır. Riyazi-Epidemik inkişaf modeli ilkin və sərhəd şərtləri olan qeyri-xətti integro-diferensial qismən diferensial tənliklər sistemi formasına malikdir.

Model xəstəliyə dair statistik məlumatlarda ("bərpa edilmiş" məlumatlar nəzərə alınmaqla) uğurla təsdiq edilmişdir. Model virusun virulentliyində mövsümi dəyişiklikləri nəzərə almayıb və həmçinin 2020/2021 mövsümündə virusun əhəmiyyətli dərəcədə mutasiyaya uğramadığı güman edilirdi. Yeni peyvəndin istifadəsini nəzərə alaraq, proqnozlaşdırıcı ssenarilər hazırlayarkən, təxminən 70% immunoloji effektivlik fərziyyə edilmişdir (Yakimyshyn, I. 2021, p. 50—52).

1.2. Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərlərin global vəziyyəti

COVID-19 pandemiyası təkcə ictimai səhiyyə böhranı kimi deyil, həm də yoxsulluğa, o cümlədən uşaq yoxsulluğuna təsirinə görə sosial-iqtisadi böhran kimi əsl çağırışa çevrilib. COVID-19 həmçinin ölkələrin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyətini təhdid edir. Qıt resurslardan maksimum fayda əldə etmək üçün istifadəni təmin etmək və ehtiyacı olanlara çatmaq üçün COVID-19-un yoxsulluğa necə təsir edəcəyi və hansı əhalinin daha çox həssas olacağı barədə məlumatların olması vacibdir (<https://1economic.ru/lib/111375>).

Təhlillər göstərir ki, hər iki ssenari üzrə COVID-19 karantin tədbirləri nəticəsində yoxsulluğun səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artacaq və uşaq yoxsulluğu daha da kəskin şəkildə artacaq. Ümumiyyətlə, COVID-19-un sosial-iqtisadi təsiri baxımından ən həssas ailələr gəlirlərini şaxələndirə bilməyən ailələrdir. Həm valideynləri, həm də çoxnəsilli ailələr bir ailə üzvünün gəlirinin azalması və ya itirilməsini digər ailə üzvləri tərəfindən saxlanılan gəlir və ya sosial yardımla

kompensasiya etmək ehtimalı daha yüksəkdir. Digər tərəfdən, aşağıdakı kateqoriyalar vahid gəlir mənbəyindən daha çox asılıdır və COVID-19 nəticəsində yoxsullaşma ehtimalı daha yüksəkdir: uşaqları olan tək valideynlər, 3 yaşınadək uşağı olan ailələr və 65 yaşdan yuxarı tək təqaüdçülər o cümlədən ənənəvi olaraq ən yüksək yoxsulluq səviyyəsinə malik üç və daha çox uşağı olan ailələr.

Beləliklə, COVID-19-un təsirlərinin azaldılmasına yönəlmiş sosial müdafiə tədbirləri hərtərəfli olmalı və hazırda Sosial Müdafiə Nazirliyi və digər sahə nazirliklərində mövcud olan alət və proqramlardan istifadəni nəzərdə tutmalıdır. Kateqoriyaya əsaslanan yanaşmadan istifadə etmək əvəzinə, ən həssas kateqoriyaları əhatə etmək üçün həm universal, həm də məqsədyönlü bir neçə alət və proqramın birləşməsindən istifadə edilməlidir (məsələn, doğuşa kömək, aztəminatlı yardım, çoxuşaqlı ailələrə yardım, tək valideynlərə yardım.) (Richard Horton, 2020, 390 p.).

Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına göstərdiyi mənfi təsirlər nəticəsində şirkətlər fəaliyyətlərini azaltmaq məcburiyyətində qaldı, səlahiyyətli qurbanlara yardım xərclərini artırdılar.

Koronavirus pandemiyasının baş verməsi dünya iqtisadiyyatının, ticarət həcmnin və əmtəə qiymətlərinin azalmasına və yeni bazar iqtisadiyyatlarından kapitalın çıxmasına səbəb oldu.

Genişmiqyaslı stimullaşdırıcı tədbirlər nəticəsində aktivlərin və malların qiymətləri qismən ucuzlaşıb. Qlobal iqtisadiyyatın ilin ikinci yarısında bərpa olunacağı gözlənilir, lakin bu ssenari üçün bir sıra təhlükələr var. Dünya Bankının proqnozlarına görə, qlobal ÜDM bu il İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra ən çox - 5,2% azalacaq. Proqnozların daha da pisləşməsi riskləri yüksəkdir (Debora MacKenzie, 2020, 304 p.).

Dünya Bankı Ukraynanın demək olar ki, bütün əsas ticarət tərəfdaşlarında dərin azalma gözləyir. Məhdudiyyətləri ilk tətbiq edən Çin iqtisadiyyatı kəskin yavaşlayacaq. İqtisadi aktivliyin azalması daha çox turizm, sərnişin və hava nəqliyyatı, ictimai iaşə sahələrinə təsir edib, onların perspektivləri qeyri-müəyyəndir.

Pandemiyalar bütün dünya ölkələri üçün qısamüddətli maliyyə təsirinə və

uzunmüddətli iqtisadi təsirə səbəb olur. Pandemiyanın qarşısını almaq səylərinə karantin tətbiq etmək, səhiyyə müəssisələrinin hazırlanması, yoluxucu halların təcrid edilməsi və ictimai səhiyyə resursları, insan resursları və icra xərcləri ilə əlaqənin izlənməsi daxildir. Bu, həmçinin yoluxucu hallara səhiyyə müəssisələrinin təmin edilməsi və antibiotiklər, tibbi ləvazimatlar və fərdi qoruyucu avadanlıqlar kimi istehlak materiallarının təşkili üçün səhiyyə sistemi xərclərini əhatə edir.

Pandemiya həmçinin vergi gəlirlərinin azalması və xərclərin artması ilə nəticələnə bilər ki, bu da xüsusilə fiskal məhdudiyyətlərin daha yüksək olduğu və vergi sistemlərinin hələ də təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan aşağı-orta gəlirli ölkələrdə (LMIC) fiskal stressə səbəb olur. Bu iqtisadi təsirin şiddəti Liberiyada Ebola virusu zamanı ictimai səhiyyə xərclərinin artması, iqtisadi tənəzzül və karantin və komendant saatları səbəbindən hökumətin gəlirləri artırma bilməməsi səbəbindən, gəlirlərin azalması səbəbindən müşahidə edildi.

İqtisadi sarsıntılar pandemiya zamanı xəstəlik, ölüm hallarının artması və qorxu ilə əlaqəli davranış səbəbiylə işçi qüvvəsinin çatışmazlığı səbəbindən tez-tez baş verir. İşçi çatışmazlığından başqa, nəqliyyatın kəsilməsi, iş yerlərinin bağlanması, ticarət və səyahətlərin məhdudlaşdırılması və quru sərhədinin bağlanması pandemiyanın iqtisadi ləngiməsinə təsir edən amillər siyahısındadır (<https://www.investopedia.com/special-economic-impact-of-pandemics-4800597>).

İqtisadiyyat 2021 -ci ildə canlanacaq mı deyər sual ortaya çıxır. COVID-19 pandemiyası bütün ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Mütəxəssislərin fikrincə, İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən ciddi iqtisadi böhranla üz-üzəyik. Pandemiya demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinə təsir edib. Virusun yoluxanların ümumi sayı 73 milyonu keçmişdir. Dekabrın sonuna olan məlumata görə, 1,6 milyondan çox insan COVID-19-dan ölmüşdür.

Dünya əhalisinin yarısından çoxu sərt karantin tədbirləri və hərəkət məhdudiyyətləri ilə üzləşib. Bəşəriyyət tarixində heç vaxt bu tədbirlər belə bir miqyasda olmamışdır.

Bəzi hökumətlər şirkətlərə, ailələrə və ən həssas qruplara kütləvi maliyyə dəstəyi verməyə çalışmışlar. Ümumilikdə, 2020 -ci ilin mart ayından bəri, bəzi

hesablamalara görə, bu məqsədlər üçün təxminən 12 trilyon dollar xərclənmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) Noyabr ayının sonlarında hazırladığı hesabat, böhranın 130 milyon daha çox insanı yoxsulluğa sürükləyəcəyi, bərabərsizliyi və sosial müdafiəni daha da pisləşdirə biləcəyi ilə bağlı xəbərdarlıq etdi. Əlavə qeyri -müəyyənlik, 2020 -ci ilin son aylarında Avropa, Amerika və digər qitələrin əksər ölkələrini təsir edən pandemiyanın ikinci dalğası ilə ortaya çıxdı (<https://www.investopedia.com>).

Pandemiyanın başlamasından bir il sonra qlobal görünüş çox qeyri -müəyyən olaraq qalır. Virusdakı yeni mutasiyalar və artan humanitar təsirlər, peyvəndin artmasından sonra iqtisadi əhval -ruhiyyənin yaxşılaşmasına baxmayaraq, narahatlıq yaradır. İqtisadi canlanma trayektoriyası, pandemiyanın səbəb olduğu pozulmalardakı fərqləri və dəstək tədbirlərinin miqyasını əks etdirən ölkələr və sektorlar arasında təhlükəli şəkildə fərqlənir. Görünüş yalnız virus və peyvəndlər arasındakı mübarizə ilə müəyyən edilmir, həm də yüksək qeyri-müəyyənlik şəraitində təsirli siyasət reaksiyalarının bu görünməmiş böhranın uzunmüddətli ziyanını necə məhdudlaşdırma biləcəyindən asılıdır.

Qlobal artımın 2021 -ci ildə 6%, 2022 -ci ildə isə 4,4 % -ə qədər yavaşlayacağı proqnozlaşdırılmışdı. 2021 və 2022 -ci illər üçün proqnozlar 2020 -ci ilin oktyabr ayı daha yüksəkdir. Bu yuxarı düzəliş, bir neçə böyük iqtisadiyyatda əlavə maliyyə dəstəyini, 2021 -ci ilin ikinci yarısında peyvəndlərdən gözlənilən bərpanı və iqtisadi aktivliyin azalmış hərəkətlilik səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasını davam etdirdiyini əks etdirir. Pandemiyanın gedişi, peyvənd əsaslı normallaşmaya keçid üçün siyasət dəstəyinin effektivliyi və dəyişən maliyyə şərtləri ilə əlaqəli bu proqnozda yüksək bir qeyri-müəyyənlik var.

Pandemiya açıq bir bəladır. Bəs bu həqiqətən belədirmi və qlobal böhranın baş verməsi konkret ölkəmizdə iqtisadiyyata, xidmətlərə və təhsilə müsbət təsir edə bilərmə? Burada müsbət tərəfi görmək lazımdır - sistemin köhnəlmiş, lakin hələ də üstünlük təşkil edən elementləri böhran zamanı məhv edilir, hadisə yerindən yox olur və ya kökündən dəyişir (<https://www.hollywoodreporter.com>).

“Bu məsələyə elmi baxımdan yanaşaraq aşağıdakıları deyə bilərik. Qlobal

istehsal bərpa olunsa da, pandemiyanın səbəb olduğu kəskin bir düşmədən sonra, böyümə trayektoriyası hələ də vaxtında baş verən çubuğu qıra bilməz. Axı məlumdur ki, pandemiya bütün dünyada on illik borc artım dalğası ilə əlaqəli riskləri daha da artırdı.

Borcun həddindən artıq yığılması, eyni zamanda həddindən artıq istehlakla özəl və dövlət sektorunun balanslarının yanlış sağlamlığı təəssüratı yaratdı və bazar iştirakçıları tərəfindən əhəmiyyətli sayda risk göz ardı edildi."

Alimlər hesab edir ki, bir sıra geoiqtisadi və sosial-siyasi faktorlara görə yüksək aktiv dəyərini uzun müddət saxlamaq mümkün deyil.

2008 -ci ildə ABŞ -da ipoteka balonunun partlaması ilə başlayan, bank və məişət iflaslarının maliyyə böhranına çevrildiyi və dünyanın birjalarında çökdüyündən başlayan əvvəlki qlobal iqtisadi böhran, çöküşün mənfi nəticələrinin olduğunu göstərdi.

Daha sonra əksər ölkələr real ÜDM-də azalma yaşadı və dünya iqtisadiyyatına bir neçə il uzadılmış ziyan 12-15 trilyon dollar dəyərində qiymətləndirildi. Bazar baloncukları göz ardı edilə bilməz, çünki onların dağılması qlobal sinxron tənəzzülə səbəb olur. Pandemiya şəraitində dünya iqtisadiyyatının qeyri -təbii vəziyyəti real iqtisadi qaydalarla oynayan ədalətli oyuna ehtiyac yaratdı (J. Sachs, G. Schmidt-Traub, C. Kroll, G. Lafortune, G. Fuller, and F. Woelm 2020, Press 520 p).

"Gəlin etiraf edək ki, mütəxəssislər klassik təhsili tamamilə onlayn təhsillə əvəz etməyin mümkünlüyü barədə hələ də yekdil fikirdə deyillər. Onlayn öyrənmə dedikdə, "burada və indi" rejimində kompüterə və ya İnternetə qoşulmuş digər gadgetdan istifadə edərək bilik və bacarıqlar əldə etmək nəzərdə tutulur. Bu öyrənmə formatı "e-learning" adlanır. Ancaq burada unutmamalıyıq ki, təhsil yalnız müəllimin mühazirəsi deyil, həm də praktikadır. Bunun elmi və praktik tərəfi var. Məsələnin elmi tərəfindən online təhsilin elektron kitabxanaların təşkilinə ehtiyacı var. Buna görə də bir tələbənin evdən çıxmadan ölkənin bütün kitabxanalarından, o cümlədən universitetlərin kitabxana fondundan istifadə edə biləcəyini anlamaq lazımdır. Bizim 100% belə bir imkanımız yoxdur. Təhsilin elmi "qanadından" istifadə etmək istəsək, buna nail olmaq vacibdir. İstehsal,

məhsuldarlıq və iqtisadiyyatın gələcək inkişafına təsir edən elmdir".

Təhsilin ikinci "qanadı" praktikadır. "Elektron təhsilə keçid çərçivəsində burada hərtərəfli işləmək lazımdır. Yəni, artıq işləmə tələb olunan sahələr haqqında bir təsəvvürümüz var, müəyyən gözləntilərimiz və planlarımız var, bu artıq yaxşıdır".

Covid-19, təsirlənənlərin sağlamlığına təsir etməkdən daha çox şəkildə cəmiyyətlərə təsir etdi. Bu, həm cəmiyyət, həm də əsas iqtisadiyyata təsir göstərir. Pandemiyanın təsiri ağırdır və ölkədən ölkəyə dəyişir. Çox güman ki, xalqlar arasında iqtisadi xərcləri və qlobal səviyyədə bərabərsizlikləri artıracaqdır. Pandemiya istehsal sektoruna bu mərhələdə mənfi təsir göstərir, belə ki, turizm, əczaçılıq sənayesi, günəş enerjisi sektoru, informasiya və elektronika sənayesi kimi müxtəlif sənaye və sektorlar xəstəlik səbəbindən yavaşladı.

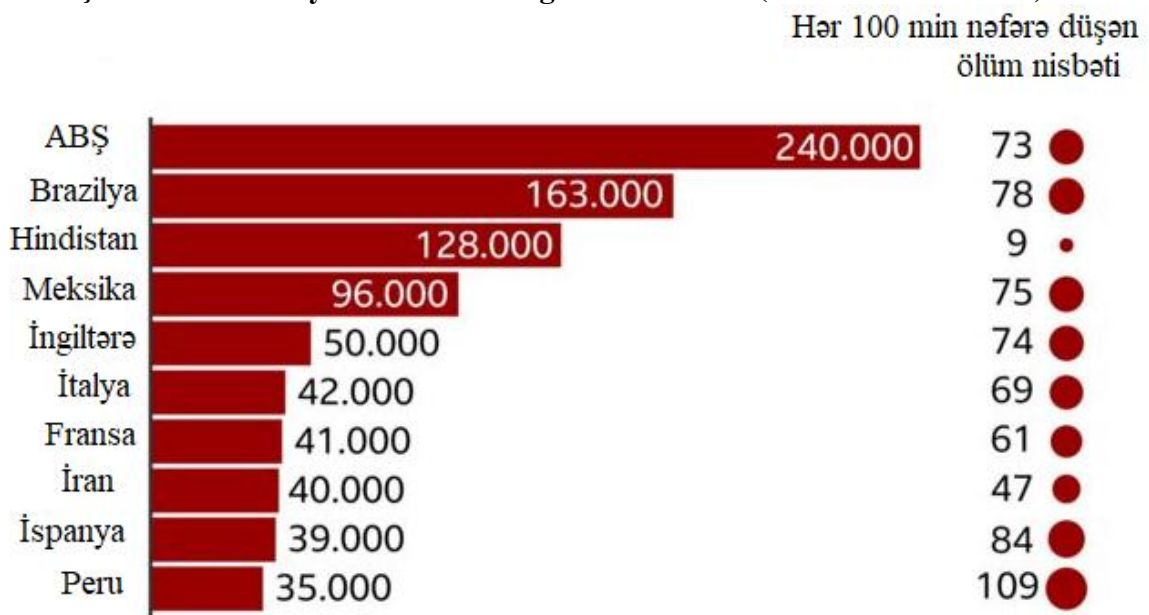
Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi cəmiyyət bir çox cəhətdən təsirləndi. Xidmət sektoru məhsulların olmaması səbəbindən insanlara xidmət göstərə bilməyib. Böyük miqyaslı tədbirlər və idman turnirləri ictimai toplantıların qarşısını almaq üçün təxirə salındı və ya ləğv edildi. Milli və beynəlxalq səyahətlər qadağan edilib, mədəni və dini tədbirlər də pozulub. İnsanlar arasında həmyaşıdlarından, ailəsindən və dostlarından sosial məsafəni saxlamalı olduqları üçün yersiz stressin şahidi oldular. Otellərin, restoranların və kinoteatrların bağlanması insanların həyatını da alt-üst edib. Təhsil sənayesi də imtahanların təxirə salınması və dərslərin ləğvi kimi bir çox cəhətdən təsirləndi. Aşağıdakı şəkildən görüldüyü kimi (şəkil 1), COVID-19 səbəb olduğu ölüm halları 2020-ci ilin ikinci rübünün başlanğıcından bəri əhəmiyyətli dərəcədə artdı və bu, hökumətləri ümummilli kilidləmə ideyası ilə irəliləməyə məcbur etdi.

Koronavirusun dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına aşağıdakı təsirləri olmuşdur. Bunlardan biri Amerika iqtisadiyyatıdır. Əgər 2019-cu ilin fevral ayında ABŞ-da işsizlik səviyyəsi son 50 ilin ən aşağı səviyyəsinə – təxminən 3,6%-ə çatmışdısa, 2020-ci ilin iyununda bu rəqəm "rekord"a yüksəlib 14,7%-ə , təxminən 6,7 milyon amerikalı müavinət almaq üçün müraciət edib. Bununla belə, 2021-ci ildə işsizlik səviyyəsi artıq 6,7% təşkil edib və azalmaqda davam edir - martda 6,2%-ə qədər.

FED-in proqnozları kifayət qədər optimistdir, ekspertlər bu rəqəmin 2022-ci ildə 3,9%, 2023-cü ildə isə 3,5% olacağını gözləyirlər (Debora MacKenzie, 2020: 304 p.).

2020-ci ildə mənzil tikintisinə investisiyalar demək olar ki, 30% azalıb, lakin ekspertlər hesab edirlər ki, problem alıcılıq qabiliyyətinin azalması deyil, ölkə daxilində hərəkətin məhdudlaşdırılması da daxil olmaqla, “gözləmə rejiminə” keçiddir. Satışları stimullaşdırmaq üçün ipoteka faizləri 4,5%-dən 2,8%-ə endirilib (2020-ci ilin dekabrında - 2,65%, son 50 ilin ən aşağı göstəricisi).

Şəkil 1: Pandemiyanın səbəb olduğu ölüm halları (2020- ci ilin II rübü)

Mənbə: https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1

Bazar aktivləşib və 2021-ci ildə bazarda artıq təkliflər kəsiri qeydə alınıb - onların sayı əvvəlki illə müqayisədə 43% azalıb, bu da qiymətlərin artmasına səbəb olub. Bazarın bu cür stimullaşdırılmasının nəticələri məyusedicidir - ekspertlərin fikrincə, orta gəliri olan insanlar zərər çəkiblər, çünki daşınmaz əmlakın onlar üçün əlçatan olmadığı rayonların sayı 10% artıb. İlk ödənişin yığılması daha çox vaxt tələb edir, bu o deməkdir ki, ilk evi almaq daha çətinləşib.

Rusiya da koronavirusun iqtisadiyyata vurduğu zərərlərdən geri qalmayıb. 2020-ci il Rusiya şirkətləri üçün güc sınağına çevrildi. Sahibkarlar və böyük biznes podratçıların iflası, natamam ödəniş və ya hətta ödəməkdən imtina (35%) ilə üzləşib. Megaplan tərəfindən aparılan sorğu göstərdi ki, şirkətlərin demək olar ki, 25%-i

işçilərin sayını azaltmağa məcbur olub və şirkətlərin demək olar ki, üçdə biri müştərilərini itirib. Bazarın canlanmasına baxmayaraq, proqnozlar məyusedici olaraq qalır: (Али Хан и Уильям Патрик, 2020, 8-20 с.).

İxrac olunan neftin həcmnin azalması Rusiya iqtisadiyyatı üçün böyük təhlükədir. Sənaye istehsalı 1% azalacaq. Səyahət bazarı və nəqliyyat sənayesi daha çox zərbə alacaq. Belə ki, sərhədlərin bağlanması səbəbindən ölkəyə giriş turizmi kəskin şəkildə azalıb və 2020-ci ilin cəmi üç rübündə ölkəyə 7 milyard ABŞ dollarından az vəsait daxil olub.

2020-ci ilin sonunda vətəndaşların real gəlirləri 3,5% azalıb. Bu da istehlak tələbinin azalmasına səbəb olur.

Koronavirus epidemiyası ilə bağlı ən son iqtisadi məlumatları və xəbərləri izləmək böyük bir problemdir. İnvestorlar, analitiklər və treyderlər sənayedə və ayrı-ayrı şirkətlərdə müsbət və mənfi dəyişiklikləri toplamalı, məlumatların etibarlılığını yoxlamalı, qruplaşdırmalı, təhlil etməlidirlər. İqtisadiyyatla bağlı xəbərləri izləmək onların əhatə dairəsi və sürəti ilə çətinləşir. Məsələn, Reuters 2019-cu ilin noyabrından 2020-ci ilin avqustuna qədər koronavirusdan bəhs edən 150.000-dən çox xəbər dərc edib.

1.3. Covid-19 pandemiyası şəraitində dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyilləri

Koronavirus pandemiyası demək olar ki, bütün dünya ölkələrini əhatə edib. Dünya əhalisinin yarıdan çoxu hərəkət də daxil olmaqla ciddi karantin məhdudiyyətləri ilə üzləşib.

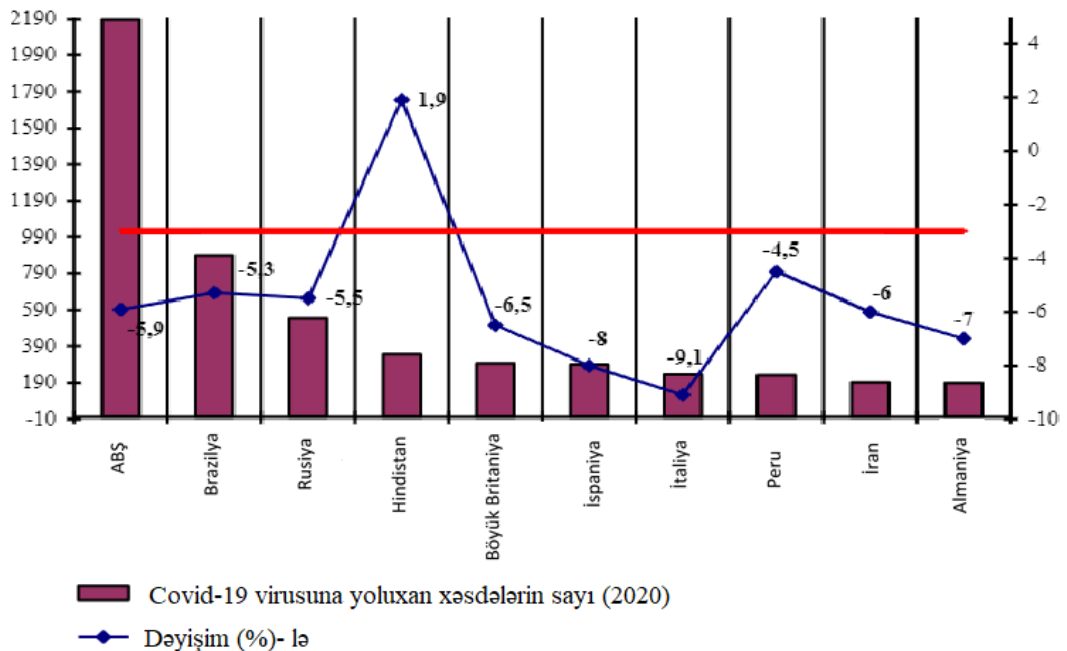
Koronavirus pandemiyasının yayılmasının, məhdudlaşdırıcı və sərt karantin tədbirlərinin müvafiq qaydada tətbiqinin nəticələri sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı düşməsidir ki, bu da makroiqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinin mənfi dəyişməsi ilə özünü göstərir. İqtisadi inkişafın təhlili və proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunan əsas və ən populyar göstəricilərdən biri kimi ÜDM-in (ümumi daxili məhsul) dəyişməsinə daha ətraflı nəzərdən keçirək. Dünyada pandemiya zamanı, 2020-ci ilin iyun ayına olan məlumata görə, 7 milyondan çox koronavirusa yoluxma halı qeydə alınıb. 2021-ci il yanvarın 3-nə dünyada təsdiqlənmiş

koronavirusa yoluxma hallarının ümumi sayı 84,6 milyon nəfərdən çox olub.

Hal-hazırda Azərbaycanda bu rəqəm 58 milyonu keçib. Bu nəticələr “Worldometer” portalında COVID-19-un yayılması ilə bağlı statistik səhifə, həmçinin Cons Hopkins Universitetinin Mərkəzinin real vaxt rejimində yenilənmiş statistik məlumatları dərc edən “gisandata.maps.arcgis.com” portalının məlumatları ilə sübut olunur (Richard Horton, 2020, 390 p.).

Planetdə virusun aşkar olunduğu 200-ə yaxın ölkə və ərazi var. Ən çox yoluxmuş insan ABŞ, Braziliya, Rusiya, Hindistan və Böyük Britaniyadadır.

Şəkil 2: COVID-19-a yoluxma hallarının sayına və bu ölkələrin real ÜDM-də (ÜDM) proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə görə lider ölkələr

Mənbə: https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1

Bu ölkələrin iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılmasında böyük qeyri-müəyyənlik var. İqtisadi tənəzzülün dərinliyi bir çox amillərdən, o cümlədən pandemiyanın inkişafından, məhdudlaşdırıcı tədbirlərin müddəti və intensivliyindən, iqtisadi proseslərdəki mənfi dəyişikliklərdən, maliyyə bazarındakı dalğalanmalardan və insanların davranışındakı dəyişikliklərdən asılıdır (Соня Шах, 2020, с.48-70).

Əsas maliyyə institutlarının və beyin mərkəzlərinin proqnozlarına görə,

iqtisadiyyatı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin demək olar ki, hamısı dünya iqtisadiyyatının çökməsi və ÜDM-in azalması ilə üzləşəcək. COVID-19-un yaratdığı qlobal tənəzzül 2020-ci ildə ümumi daxili məhsulun artımının azalmasına səbəb olmuşdur. Pandemiya nəticəsində qlobal iqtisadiyyatın 2020-ci ildə -6%-ə qədər kiçilməsi baş vermişdir ki, bu da 2008-2009-cu illərin maliyyə böhranı dövründəkindən xeyli pisdır (Şəkil 3). Pandemiyadan sonra Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) dünya iqtisadiyyatı üçün artım proqnozlarını aşağı saldı. Belə ki, BVF 2020-ci ilin yanvar ayında dünya iqtisadiyyatının bu ilki artımını 3,3% proqnozlaşdırsa da, 2020-ci ilin aprelində korrektə edilmiş proqnoza əsasən heç bir artım ssenarisi olmadan və çoxsaylı risklərə məruz qalaraq 3% azaldı. Epidemiyaya 2021-2022-ci illərdə davam etdikcə qlobal iqtisadiyyat daha da dərin tənəzzül (8%) yaşayacaq.

Şəkil 3: Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dinamikası,%

Ölkə	Beynəlxalq Valyuta Fondu[1]		Dünya Bankı[2]		İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı [3]		
	2019	2020	2019	2020	2019	2020 I dalğa	2020 II dalğa
Dünya	2,9	-3,0	2,4	-5,2	2,7	-7,6	-6,0
Avropa	1,3	-7,3	1,2	-9,1	1,3	-11,5	-9,1
Almaniya	0,6	-7,0	-	-	0,6	-8,8	-6,6
Fransa	1,3	-7,2	-	-	1,5	-14,1	-11,4
İtaliya	0,3	-9,1	-	-	0,3	-14,0	-11,3
İspaniya	2,0	-8,0	-	-	2,0	-14,4	-11,1
Böyük Britaniya	1,4	-6,5	-	-	1,4	-14,0	-11,5
ABŞ	2,3	-5,9	2,3	-6,1	2,3	-8,4	-7,3
Kanada	1,6	-6,2	-	-	1,7	-9,4	-8,0
Kitay	6,1	1,2	6,1	1,0	6,1	-3,7	-2,6
Yaponiya	0,7	-5,2	0,7	-6,1	0,7	-7,3	-6,0
Ukrayna	3,2	-7,7	3,2	-3,5	-	-	-

Mənbə: <https://1economic.ru/lib/111372>

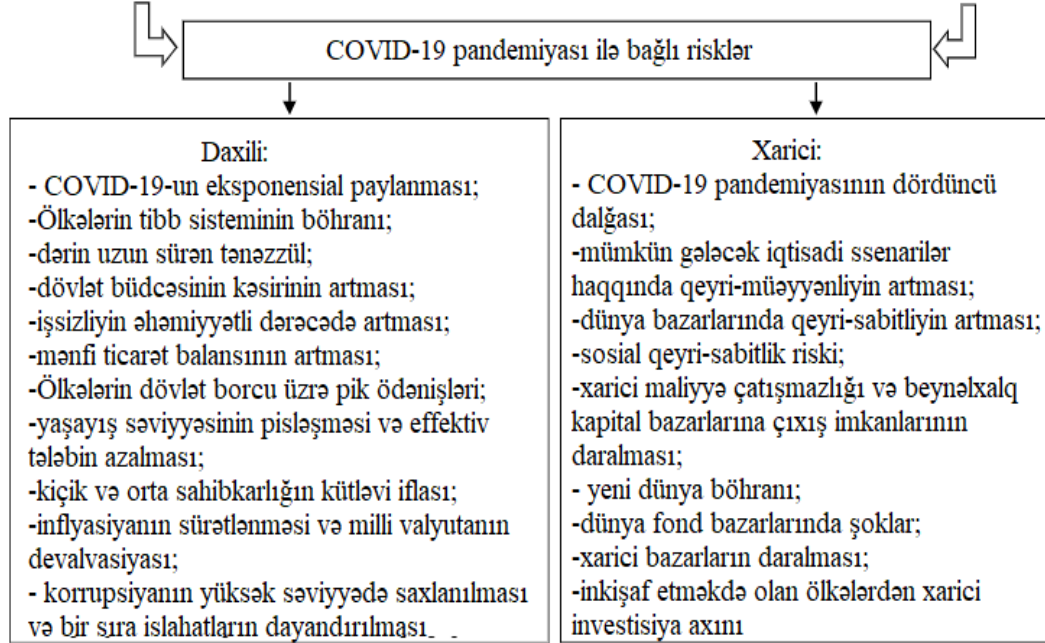
Beləliklə, 2020-ci ilin birinci yarısında COVID-19 pandemiyası iqtisadi inkişafa daha çox mənfi təsir göstərərək və bərpa planlaşdırıldığından daha mərhələli olacaq.

Belə iqtisadi reallıqlarda milli təhlükəsizliyə təhdid kimi kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizə siyasətinin təkmilləşdirilməsi zərurəti önə çəkilir.

İqtisadiyyatın kölgədən çıxarılması və COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhranlı sosial-iqtisadi hadisələrin aradan qaldırılması üçün bəzi perspektivlər aşağıdakı şəkildə aydın (Şəkil 4, 5) göstərilmişdir.

Kölgə iqtisadiyyatına qarşı mübarizənin və iqtisadiyyatın kölgədən çıxarılmasının dövlət tənzimlənməsi iqtisadi və inzibati üsullarla həyata keçirilir.

Şəkil 4: COVID-19 pandemiyasının potensial daxili və xarici riskləri

Mənbə: <https://nk.gov.az/az/article/>

Şəkil 5: Covid-19 pandemiyasının yaratdığı böhranın və kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması üçün tədbirlər

- əhaliyə sosial dəstəyin təmin edilməsi üçün həyata keçirilən antiböhran tədbirləri paketini hazırlamaq;
- kiçik və orta biznesin inkişafı üçün həyata keçirilən antiböhran tədbirləri paketini hazırlamaq;
- korrupsiyaya qarşı mübarizə;
- vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi:
 1. vergi dərəcələrinin azaldılması və differensiasiyası;
 2. dövlət üçün strateji iqtisadi istiqamətlər üzrə vergi güzəştləri;
 3. biznes üçün inzibati maneələrin aradan qaldırılması;
 4. vergi sahəsində cinayətlərə görə cəza sisteminin fərqləndirilməsi;
- gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi:
 1. gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və inzibati maneələrin aradan qaldırılması;
 2. yerli yüksək texnologiyalı məhsulların ixracının stimullaşdırılması;
 3. gömrük rəsmiləşdirilməsi, ixrac nəzarəti sahəsində hüquqpozumların qarşısının alınması;
- kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi:
 1. kredit resurslarına çıxışın sadələşdirilməsi;
 2. biznes və fiziki şəxslər üçün faiz dərəcələrinin aşağı salınması;
 3. qanunsuz maliyyə əməliyyatlarının qarşısının alınması, cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması;
- dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması;
- ölkə üçün prioritet sahələr üzrə gələcək islahatların təşviqi;

Mənbə: <https://nk.gov.az/az/article/>

Kölgəsizləşdirmə siyasətinin iqtisadi üsulları əlverişli iqtisadi şəraitin və institusional mühitin şəffaflığının təmin edilməsinə yönəldilmişdir ki, bu zaman kölgə iqtisadi əməliyyatların faydaları minimal olacaqdır.

İqtisadi təsir metodlarına stimullaşdırma üsulları, sosial, psixoloji motivasiya və iqtisadi etika aid edilə bilər. İnzibati üsullar məcburi və əsasən profilaktik xarakter daşıyır və onlar kölgə iqtisadiyyatının iqtisadi təhlükəsizliyə yaratdığı təhdidlərin aradan qaldırılmasına yönəlib. Bu üsullar iqtisadi hüquqpozmaların qarşısının alınmasına, belə cinayət və qanunsuz əməllərin cəzalandırılmasına yönəlib (Rasim Həsənov, 2020: s. 267).

SARSCoV-2 coronavirus kəskin respirator xəstəlik pandemiyası COVID-19 əsas maliyyə institutları, beyin mərkəzləri və hökumətlər tərəfindən iqtisadi, sosial siyasətlərini dəyişdirmək üçün iqtisadi inkişaf proqnozlarına yenidən baxılmasına səbəb oldu.

Bir çox ölkələrin misli görünməmiş tədbirlərin tətbiqi, o cümlədən fəvqəladə vəziyyət və ya sanitariya-epidemioloji tədbirlərin tətbiqi, ölkələr daxilində səyahət/giriş və hərəkətə məhdudiyyətlərin qoyulması, karantin tədbirləri ilə əlaqədar iqtisadi fəallığın kəskin azalması iqtisadi inkişafın ləngiməsi, istehsalın azalması COVID-19 hallarının qeydə alındığı bütün ölkələrdə özünü göstərmişdir.

Belə qeyri-adi şəraitdə dövlət idarəçiliyinin rolu güclənir, ona görə də kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması siyasətinin və COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhrandan çıxmaq üçün tədbirlər sisteminin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi problemlərinin effektiv həlli üçün sabitləşdirmə tədbirlərinin kompleksinə, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın sosial dəstəyinə və inkişafına yönəlmiş anti-böhran tədbirlərinə etibar etmək məqsədəuyğundur.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri, vergi, gömrük və kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması, ölkə üçün prioritet sahələr üzrə gələcək islahatların təşviqi, innovasiya yönümlü tədqiqatlar üçün maliyyəni artırmaq və rəqəmsal texnologiyaların yayılmasını genişləndirmək bu tədbirlərə misal ola bilər.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Covid-19 pandemiyası şəraitində Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət sahələrinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Dünyanın bir çox ölkəsində COVID-19 virusunun yayılması ilə bağlı qeyri-sabit vəziyyət müşahidə olunur. Bildiyimiz kimi bütün dünyada iqtisadi artım səngiyib. Pandemiyanın təsiri altında enerji və fond bazarlarında durğunluq yaranıb, dünyanın bir çox ölkəsi iqtisadi və maliyyə böhranı yaşayır. Bu proseslər Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərir (Məmmədov Z.F., Vəliyev E.N., Veysov E.N., 2020, s.131-136).

COVID-19-un Azərbaycanda yayıldığı gündən onun qarşısını almaq üçün dövlət orqanları xüsusi karantin rejimi tətbiq edib. Buraya sərhədlərin bağlanması, geri qayıdan vətəndaşlar üçün tələb olunan karantin, kütləvi toplaşmaların qadağan edilməsi, daxili hərəkətlərin məhdudlaşdırılması, restoranların və bəzi digər ictimai obyektlərin, hava limanlarının və nəqliyyat qovşaqlarının bağlanması, sosial məsafənin qorunması və ictimai yerlərin dezinfeksiya edilməsi daxildir.

Pandemiyanın Azərbaycanın bir sıra iqtisadi fəaliyyət sahələrinə təsirləri də az deyildir. Bunlardan biri kənd təsərrüfatı sahələridir ki, artıq pandemiyanın bütün dünyada, eləcə də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sistemlərinə dolayı təsirlərinin şahidi oluruq. İşçi qüvvəsi, emal gücü və yaxud saxlama məhdudiyyətləri ilə birlikdə restoran və kommərsiya ərzaq xidmətlərinə tələbatın kütləvi şəkildə azalması fermerlərin öz məhsullarını kütləvi şəkildə atmasına səbəb oldu. Karantin tədbirləri tərəvəz bitkilərinin əkinindən meyvə yığımına qədər kritik vaxt tələb edən əkinçilik üçün işçi qüvvəsinə ciddi təsir göstərir. Böhran inkişaf etdikcə bu təsirlərin kənd təsərrüfatı sektorlarında və milli iqtisadiyyatlarda daha geniş və dərinlən hiss olunacağı ehtimal edilir (<https://www.taxes.gov.az/az/post/1005>).

Pandemiyanın əhəmiyyət, şiddəti və onun dünya miqyasında kənd təsərrüfatına ehtimal olunan təsiri həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə

əsaslı şəkildə əks olunmasını tələb edir.

Ərzaq təchizatına cavabdeh olan kənd təsərrüfatı sistemlərinin işləməsi ilə əlaqəli mənfi iqtisadi təsirlərə səbəb olan insanların hərəkətini və qarşılıqlı əlaqəsini məhdudlaşdırmaqla pandemiya nəzarət etmək məqsədi daşıyan dünya miqyasında bir çox səylər var. Covid-19, ərzaq təchizatı təhlükəsizliyi ehtiyacları səbəbindən çox həssas olan kənd təsərrüfatı sektorunun davamlılığı üçün bir çox təhdidlər yaradır. Covid-19 pandemiyasının Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sistemlərinin davamlılığı üçün bir çox ikinci dərəcəli zərərverici nəticələri də var. Fermerlərin məhsuldarlığının azalmasına təsir edən yemək və kommersiya qida xidmətlərinə, əmək məhdudiyyətlərinə, digər kənd təsərrüfatı məhsullarına emalı və istehsal gücünə tələbdə böyük azalma var. Karantin tədbirləri tərəvəz bitkilərinin əkilməsi, meyvələrin yığılması və s. kimi mühüm əkinçilik fəaliyyətləri üçün işçi qüvvəsini azaldıb. Dünya pandemiyasının yaratdığı iqtisadi böhranın dərinləşməsi ilə bu təsirlər kənd təsərrüfatı sektorları üçün daha ciddi ola bilər.

Pandemiyanın təsir göstərdiyi Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyət sahələrindən biri də turizm sektorudur. Turizm nəinki ölkəmizin, həmçinin dünyanın əsas iqtisadi sektorlarından biridir. O, yanacaq və kimyəvi maddələrdən sonra üçüncü ən böyük ixrac kateqoriyasıdır. 2019-cu ildə qlobal ticarətin 7%-ni təşkil edib. Bəzi ölkələr üçün bu, ÜDM-nin 20%-dən çoxunu təmsil edə bilər və ümumilikdə qlobal iqtisadiyyatın üçüncü ən böyük ixrac sektorudur. Turizm Covid-19 pandemiyasından ən çox təsirlənən, bütün qitələrdə iqtisadiyyatlara, dolanışıq vasitələrinə, ictimai xidmətlərə və imkanlara təsir edən sektorlardan biridir. Onun geniş dəyər zəncirinin bütün hissələri təsirlənmişdir. Turizmdən ixrac gəlirləri 2020-ci ildə 910 milyard dollar azalaraq 1,2 trilyon dollara düşməsi müşahidə olunmuşdur. Turizm hər 10 işdən birini dəstəkləyir və həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda milyonlarla insanın dolanışıq vasitələrini təmin edir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, 2020-ci ildə beynəlxalq turist səfərlərinin sayı 60-80% azalıb. Bu, 2008-ci ildə iqtisadi böhranın sənayeye təsirindən bir neçə dəfə çoxdur, o zaman azalma cəmi 4% idi. Xarici valyuta gətirən, geniş sahələrdə regional inkişafı, məşğulluğu və sahibkarlığı təşviq edən və bir çox

yerli icmaların, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və kiçik ada dövlətlərində mövcudluğunun əsasını qoyan turizmin iqtisadiyyata verdiyi töhfəni nəzərə alaraq, bu sənaye beynəlxalq əhəmiyyətli bir vəzifədir (<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>).

Dünyada təxminən 330 milyon insan mədəniyyət və turizm sahəsində çalışır. Pandemiya nəticəsində onların 10 faizi işləmək imkanını itirib. Bu insanların əhəmiyyətli bir hissəsini immiqrantlar, qadınlar və gənclər təşkil edir.

Mədəni turizm bu sənayedən gələn ümumi dünya gəlirinin təxminən 40%-ni təşkil edir. Eyni zamanda, dünya irsi obyektləri və muzeylər turistlər arasında xüsusilə populyardır. Bununla belə, özünü-təcrid rejiminin qızgın vaxtında, yəni 2020-ci ilin mart və aprel aylarında ölkəmiz muzeylərin 95%-i qapılarını bağlamaq məcburiyyətində qalıb. Lakin attraksionların və mədəniyyət müəssisələrinin, kinoteatrların bağlanması istər-istəməz iş yerlərinin azalmasına və işsizliyin artmasına səbəb olur (Мамедов З.Ф., 2021, с. 18-22).

Pandemiya və qapanmalar səbəbindən ölkəmizdə əksər şirkətlər bir çox prosesin məcburi rəqəmsallaşması ilə üzləşməli oldular. Beləliklə, bir çox işçilər nəhayət ki, uzaqdan işə keçirildi. Evlər və mənzillər onlayn olaraq potensial alıcılara göstərilməyə başlandı. Lakin bütün şirkətlərin bu rejimdə işi təşkil etmək üçün kifayət qədər informasiya resursları yox idi. Bu cür dəyişikliklərə hazır olan firmalar işlərini optimallaşdırdılar, bunun sayəsində müştərilərini itirməməyə müvəffəq oldular.

Mənzillərin gündəlik kirayəsinə tələbat ötən illə müqayisədə 45% azalıb. Hal-hazırda gün ərzində mənzil kirayə verən ev sahiblərinin təxminən 20%-i uzunmüddətli kirayə təklif etməyə başlayıb. Bu, təkliflərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və uzunmüddətli kirayə bazarının artmasına səbəb oldu.

Pandemiya turizmdən sonra iqtisadi dövrlərə həssas olan tikinti sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bununla belə, əksinə, tikinti iş yerləri yaratmaq potensialı sayəsində bərpanı stimullaşdırmaq üçün böyük potensiala malikdir. Öz növbəsində, bərpa tədbirləri sektorun davamlılığa və rəqəmsallaşmaya doğru transformasiyasını dəstəkləyə bilər. Üçtərəfli əməkdaşlıq və sosial dialoq beynəlxalq əmək standartları ilə birlikdə tikinti sektorunun böhrandan insan

mərkəzli şəkildə çıxarılmasını təşviq etmək üçün əsasdır (Плющиков В.В., 2020, с.168-169).

Tikinti sənayesi COVID-19 pandemiyasına cavab tədbirlərinin təsirlərini ölçərkən unikal mövqedədir. Böyük ölçüdə vacib sənaye elan edilən bir çox tikinti layihələri, hətta pandemiyanın ilk aylarında belə bağlanmadı. Bununla belə, infrastruktur layihələrinin güvəndiyi dövlət maliyyəsi və ölkənin ümumi iqtisadi sağlamlığı bazarı əhəmiyyətli dərəcədə yavaşlatmaqla təhdid edir.

Ölkəmizdə tikinti materiallarının qiymətlərinin artması tikinti sənayesinə böyük təsir göstərdi. İl ərzində tikinti xərcləri təxminən 20% artıb. Tikinti materiallarının qiymətlərində aktiv artım 2020-ci ilin payızında başlayıb. Bunun bir çox səbəbi var və bunların hamısı bir növ pandemiya ilə bağlıdır. Təbii ki, tikinti materiallarının qiymətləri güzəştli kreditləşdirmə proqramının tətbiqindən dərhal sonra artmağa başladı. Mənzilə tələbat səbəbindən bir çox yeni tikinti layihələri açıldı və pandemiya səbəbindən bir çox tədarük zəncirləri kəsildi, bu da demək olar ki, tikintidə istifadə olunan bütün materialların qiymətlərinin artmasına səbəb oldu. Məsələn, bu dövrdə kərpiclərin qiyməti demək olar ki, 90%, borular - 130%, hidroizolyasiya materialları - 70%, quru qarışıqların bəzi növləri - 40% artıb. Əvvəllər bir çox ekspertlər ağac, metal, dam örtüyü və digər tikinti materiallarının qiymətlərinin 2021-ci ilin ortalarına qədər ucuzlaşacağına inanmağa meyilli idilər, lakin bu baş vermədi, buna görə də bir çox analitiklər bu sahədə dəqiq proqnoz verməkdən imtina edirlər. 2020-ci illə müqayisədə bu il tikinti materiallarının qiyməti 18 faizdən çox artıb. Linoleum, laminat, dam örtükləri, boyalar və divar kağızları bazarı həqiqətən ciddi dəyişikliklərə məruz qaldı. Hər bir aspektə diqqət yetirsək, tikinti materiallarının bazarda mövqeyini təyin edən səbəb və ya vacib amilə çevrilmiş bir neçə meyar var. İstehsal həcmələrinin azaldılması və çatdırılma müddətlərinin pozulması. İşçilərin kütləvi şəkildə yoluxması və tətbiq edilən məhdudiyyətlər təchizatın azalmasına, eləcə də çatdırılmasında gecikmələrə səbəb olub. Bununla bağlı şirkətlər itki ilə üzləşib - bəzi hallarda müştərilər alış üçün cərimə ödəməyi və ya depozitin qaytarılmasını tələb ediblər.

Sərhədlərin bağlanması xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq edənlərə də təsir etdi –

çatdırılmalar gecikdi və ya tamamilə ləğv edildi. Keramik qranit bazarı 2019-cu illə müqayisədə cüzi artım olsa belə, pandemiya ilini çətin keçdi (Соня Шах,2020,с.48-70).

Pandemiyanın ölkənin biznes mühitinə mənfi təsirinin azaldılması məqsədilə konkret tədbirlərin işlənilib hazırlanması nəticəsində COVID-19-a qarşı Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargah yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat naziri, Maliyyə Naziri, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Naziri, Mərkəzi Bank sədrinin rəhbərliyi ilə işçi qruplarına tapşırıqlar verilmişdir.

COVID-19-un vurduğu mənfi təsirin, qlobal enerji və fond bazarlarında iqtisadiyyat, makroiqtisadi sabitlik, məşğulluq məsələləri və ölkədəki biznes, o cümlədən sonrakı dalğalanmaların azaldılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Nazirlər Kabinetinə təqribən 1,471 milyard ABŞ dolları ayrılmışdır.

Bu dövrdə iqtisadi artımın və sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sırasına aşağıdakılar daxildir (Məmmədov Z.F., Zeynalov V., 2021, səh. 173–203).

- pandemiya nəticəsində zərər çəkmiş sahələrdə 300 000 muzzdlu işçinin əməkhaqqısının ödənilməsinə (iş yerlərinin ixtisarının qarşısının alınmasına yönəlmiş) 215 milyon manat (126,5 milyon ABŞ dolları) məbləğində maliyyə dəstəyi proqramı;

- Pandemiya nəticəsində mənfi təsire məruz qalmış sektorlarda çalışan 300 000 fərdi (mikro) sahibkara (məşğulluğun qorunmasına yönəlmiş) 80 milyon manat (47 milyon ABŞ dolları) məbləğində maliyyə dəstəyi proqramı hazırlanmışdır. Proqram 2019-cu ildə vergi, məcburi dövlət sosial sığorta və işsizlikdən sığorta ödənişlərini həyata keçirən vergi ödəyicilərinə şamil edilib.

- Onu da qeyd edək ki, yuxarıda qeyd olunan maliyyə dəstəyi proqramları Azərbaycan iqtisadiyyatının Koronavirus (COVID-19) pandemiyasından zərər çəkmiş sektorlarında (20 fəaliyyət sahəsi) sahibkarlara dəymiş ziyanın ödənilməsinə və əmək haqlarının ödənilməsinə yönəlib.

Pandemiyanın mənfi təsirinə məruz qalmış ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə (kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri də daxil olmaqla) 0,5

milyard manat (294,1 milyon ABŞ dolları) məbləğində kreditlərin verilməsi üçün kredit-zəmanət dəstəyi proqramı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur: (Abbasov A.M., Məmmədov Z.F., Əliyev S.A. 2019, s. 124-133).

- 500 milyon manat (294,1 milyon ABŞ dolları) məbləğində yeni kreditlər üzrə 60 faiz dövlət zəmanəti;
- zəmanətli kreditlərin 50 faizinin dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılması;
- Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən aqrar sektorda təminatlı mikrokreditlərin verilməsi mexanizminin yaradılması. Bu istiqamətdə 30 milyon manat (12 milyon ABŞ dolları) vəsait ayrılıb.

Proqram həmçinin koronavirusun təsirinə məruz qalan sektorlarda çalışan mövcud kredit portfelinə malik sahibkarlara dəstək olmuşdur. Bu kreditlərin faiz xərclərinin 10%-ni bir il müddətinə dövlət subsidiyalaşdırmış və bu məqsədlə 1 milyard manat (588 milyon ABŞ dolları) vəsait ayrılmışdır.

Özəl sahibkarlıq subyektlərinə, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə 2020-ci il martın 1-dək onlara verilmiş kreditlərin keyfiyyətini pisləşdirmədən restrukturizasiya etmək imkanı yaradılmışdır.

30 sentyabr 2020-ci il tarixinədək sahibkarlıq subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının iqtisadi fəallığının və gəlirlərinin azalması, habelə ödəniş xidmətlərindən istifadə göstəricilərinə mənfi təsiri nəzərə alaraq, nağdsız ödəniş xidmətlərinin stimullaşdırılması və xərclərin azaldılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlər hazırlanmışdır (Плющиков В.В., 2020, с.168-169).

- 3 sentyabr 2020-ci il tarixinədək banklararası ödəniş sistemlərində banklar tərəfindən tutulan xidmət haqlarının 50%-dək azaldılması;
- analogi qaydada banklar tərəfindən müştərilərə göstərilən ödəniş xidmətlərinin tariflərinin aşağı salınması;
- sahibkarlıq subyektləri tərəfindən kartlarla ödənişlərin qəbulu xərclərinin azaldılması məqsədilə ekvayinq haqqının 3 sentyabr 2020-ci il tarixinədək 50%-dək azaldılması.

Azərbaycan Prezidentinin bütün sahələrdə həyata keçirdiyi siyasətin mərkəzində insan amili dayanır. Pandemiya dövründə həyata keçirilən sosial

tədbirlər, əhaliyə göstərilən geniş yardımlar, sahibkarlara dəstək proqramları və s. Bir sıra iqtisadi və maliyyə risklərinə baxmayaraq, Azərbaycan dövləti vətəndaşların sağlamlığının qorunması üçün bütün mümkün addımları atıb. Prezident pandemiyanın ilk günlərində xalqa müraciət edərək demişdi: “Məsuliyyətli olun, nizam-intizamı, qaydaları pozmayın, özünü, övladlarınıza, yaxınlarınıza qayğı göstərin ki, bu ağır vəziyyətdən az itki ilə çıxaq. Biz birlikdə daha güclüyük!”. Bu çağırış ölkə əhalisi arasında bir şüara çevrilib. Prezident İlham Əliyevin uzaqgörənliyi nəticəsində vaxtında verilən düzgün qərarlar itkiləri minimuma endirməyə imkan verdi (Мамедов З.Ф., 2021, с. 18-22).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, 3 milyard manatlıq sosial-iqtisadi dəstək paketi qəbul edilib. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ölkədə xüsusi karantin rejiminin gücləndirilməsi ilə əlaqədar işsiz, qeyri-rəsmi işləyən şəxslərə xüsusi karantin rejimi dövründə gəlirlərini itirmiş, aztəminatlı şəxslərə birdəfəlik müavinət verib. 2020-ci ildə 190 manat məbləğində birdəfəlik ödəmənin verilməsi üçün 450 milyon manat vəsait xərclənib.

2020-ci il martın 19-da dövlət başçısının fərmanı ilə koronavirus pandemiyasının ölkə iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, eləcə də sahibkarlıq subyektlərində məşğulluq məsələlərinə mənfi təsirin azaldılması məqsədilə müvafiq təkliflərin hazırlanması üçün xüsusi İşçi Qrup yaradılıb. Hökumət məşğulluğu qorumaq, maliyyə və bank sektorunun sabitliyini qorumaq və iqtisadi artımı bərpa etmək üçün gələcək addımlarla bağlı çevikliyi qoruyub saxlamağa malikdir (<https://president.az/articles/36228>).

Hazırda dövlət dəstəyi ilə bağlı 10 proqram hazırlanıb. Onlar 4 əsas sektoru və 20 fəaliyyəti əhatə edir. Bu fəaliyyət sahələri təsnif edildi və onların arasında ən çox təsirlənən sahələr müəyyən edildi. Ən diqqətçəkicisi odur ki, proqramların icrası üçün dövlət tərəfindən 2,5 milyard manat vəsait ayrılıb. Qeyd etmək olar ki, iqtisadiyyatın həcminə görə (ÜDM-in 3 faizi) nə bizim regionda, nə də MDB ölkələri arasında bu qədər böyük dövlət dəstəyi ayrılmayıb.

Bundan əlavə, pandemiya zərər çəkmiş ərazilərdə çalışan işçilərin əmək

haqlarının bir hissəsini dövlətin ödədiyini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. 292 mindən çox vergi ödəyicisi maliyyə yardımı alaraq, onlara vergi güzəştləri və bank kreditləri üzrə güzəştlər də verilmişdir. Ən əsası isə biznesini şəffaf aparan sahibkarlar xüsusi dəstək alacaqlar. İpoteka kreditləşməsi məsələləri diqqətdən kənar qalmayacaq.

İqtisadiyyatın bir çox sahələri kimi maliyyə-bank sektoru da çətin dövrlərdən keçir. Bu məqsədlə Kapital Bank-ın İdarə Heyəti Azərbaycanın bank sektorunda mövcud vəziyyət, atılan addımlar və gələcək üçün planlar hazırlamışdır.

Kapital Bank həm də təkə ölkənin bank sektorunda deyil, bütövlükdə özəl sektorda ən böyük işəgötürənlərdən biri kimi tanınır. Hazırda 3500-ə yaxın işçisi var. Əhəmiyyətli məqamlardan biri də odur ki, İşçi Qrup əhalinin maddi vəziyyətinin dəstəklənməsi üçün xüsusi proqram hazırlayıb ki, bu proqramda işsizlik müavinəti, sosial yardım və digər sosial paketlərə vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub. Bu proqram çərçivəsində əhalinin sosial cəhətdən həssas qrupuna aid olan ailələrdən olan tələbələrin təhsil haqqının ödənilməsi, o cümlədən kommunal xidmətlərə güzəştli limitlərin tətbiqi tədbirləri həyata keçirmişdir. Bütün bunlar ölkənin hər bir vətəndaşının qayğısına qalmasından xəbər verir. Görülən bütün tədbirlər bir daha sübut edir ki, dövlətimiz hadisələri hərtərəfli təhlil edir, baş verə biləcək neqativ prosesləri proqnozlaşdırır və onların aradan qaldırılması üçün bütün lazımı qərarlar qəbul edir (<https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>).

115 filial və şöbəsi olan Kapital Bank ölkənin bütün regionlarında təmsil olunur və ən geniş xidmət şəbəkəsinə malik bankdır. Bank istehlak kreditləri ilə yanaşı, ipoteka və biznes kreditləri, həmçinin kiçik və orta biznes üçün kreditlər də verir. 2020-ci il aprelin 1-nə istehlak kreditləri portfeli 1,4 milyard manata, hüquqi şəxslərə verilən kreditlərin həcmi 640 milyon manata, ipoteka portfelinin isə 57 milyon manata çatıb. Ən çox təsirlənən sahələrdən biri mikro və kiçik biznesdir. Dövlət dəstəyi proqramı çərçivəsində bu sahəyə böyük diqqət yetirilmişdir. Pandemiyadan zərər çəkmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə verilən yeni bank kreditləri üzrə kredit zəmanətinə dəstək proqramının həyata keçirilməsi üçün yarım milyard manat vəsait ayrılmışdır. Bundan başqa, bu kreditlər

üzrə faizlərin yarısı, daha doğrusu, 15%-nin 7,5%-i dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılacaq (<https://www.worldbank.org/en/home>).

Onu da qeyd etmək olar ki, son illərdə, xüsusən indiki şəraitdə dövlət tərəfindən dəstəklənən əsas sahələrdən biri də ipoteka kreditləşməsidir. Bu sahə həm də Kapital Bank üçün strateji prioritetlərdən biridir. Belə ki, İpoteka və Kredit Zəmanət Fondu tərəfindən banka ayrılmış 10 milyon manat vəsaitin demək olar ki, yarısı istifadə olunub. Bundan əlavə, cari strateji dövr üçün bank 100 milyon manat məbləğində kommersiya ipotekasını nəzərdə tutur. Bununla bağlı artıq bəzi tərəfdaş şirkətlərlə əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır.

COVID-19 bir sıra ölkələrdə bankların və şirkətlərin maliyyə müflisləşməsinə, kütləvi işsizliyə, durğunluq dövrünü yaşayan qlobal iqtisadiyyata və nəticədə qlobal iqtisadiyyatın tənəzzülə keçməsinə səbəb olub. Pandemiya Azərbaycana digər ölkələrə nisbətən gec gəlib, lakin enerji qiymətlərinin aşağı düşməsi fenomeni müşahidə olunmağa başlayıb. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin qorunması sahəsində irəliləyiş və qlobal risklərin qarşısının alınması üçün qəbul edilən qərarlar Azərbaycan bazarı üçün qlobal volatilliyin artması risklərini məhdudlaşdırıb.

Pandemiyanın ölkənin maliyyə sektoruna təsirinin üç ötürücü kanalı var: tədiyə balansı kanalı, gəlir kanalı və kredit kanalı. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi və digər malların ixracı tədiyyə balansı kanalı vasitəsilə valyuta bazarına təsir edir. Kredit riskləri fonunda bankların maliyyə vəziyyəti pisləşə bilər ki, bu da bankları kreditlərin verilməsini məhdudlaşdırmağa məcbur edəcək və kredit kanalı vasitəsilə iqtisadiyyata mənfi təsir göstərəcək. Təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin azalmasının nəticəsi kredit riskinin artması, maliyyə xidmətlərinə tələbatın və maliyyə sektorunun gəlirlərinin azalması olacaq. Koronavirus pandemiyasının mənfi təsiri üçün əlavə kanal maliyyə sektorunda, ilk növbədə kreditləşmə sahəsində fəaliyyət potensialının azalması ola bilər. Təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin azalması onların kredit qabiliyyətini azaldır ki, bu da bankların iqtisadiyyatı kreditləşdirməni davam etdirmək istəyini məhdudlaşdırırsa bilər. Pandemiyanın kredit kanalına təsiri aşağıdakı risklərin reallaşması ilə əlaqələndirilə bilər:

- potensial borcalanların gəlirlərinin azalması;
- onlara xidmət imkanlarının daralması ilə əlaqədar kreditlərin məhdudlaşdırılması;
- borc alanların kreditlərinin keyfiyyətinin pisləşməsi və kredit riskinin artması;
- yeni kreditlərə tələbi məhdudlaşdıran kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin artması;
- banklar kreditləşdirmə standartlarını sərtləşdirər, o cümlədən kredit məhsulları üzrə limitləri azalda bilər;

Maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi fonunda bəzi banklar kreditləşməni artırmaq üçün kapital çatışmazlığı ilə üzləşə bilər (www.azstat.gov.az). “Dünya enerji bazarlarında və birjalarda baş verən koronavirus pandemiyasının (COVID-19) və onun yaratdığı kəskin dalğalanmaların azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı, makroiqtisadi sabitlik, ölkədə məşğulluq məsələləri və sahibkarlıq subyektləri” mövzusunda dörd işçi qrupu yaradılıb. Onlardan ikisi bank işi ilə bağlıdır. Mərkəzi Banka pandemiyanın Azərbaycanın maliyyə sektoruna və makroiqtisadi mühitə ehtimal olunan mənfi təsirini qiymətləndirmək, manatın və istehlakçıların məzənnəsinin sabitliyinin qorunması məqsədilə əlavə tədbirlərlə bağlı təkliflərini hazırlayıb Nazirlər Kabinetinə təqdim etmək tapşırılıb. Mərkəzi Bank sədrinin rəhbərliyi ilə yaradılmış işçi qrupuna pandemiyanın Azərbaycanın maliyyə sektoruna və makroiqtisadi mühitə ehtimal olunan mənfi təsirini qiymətləndirmək, o cümlədən:

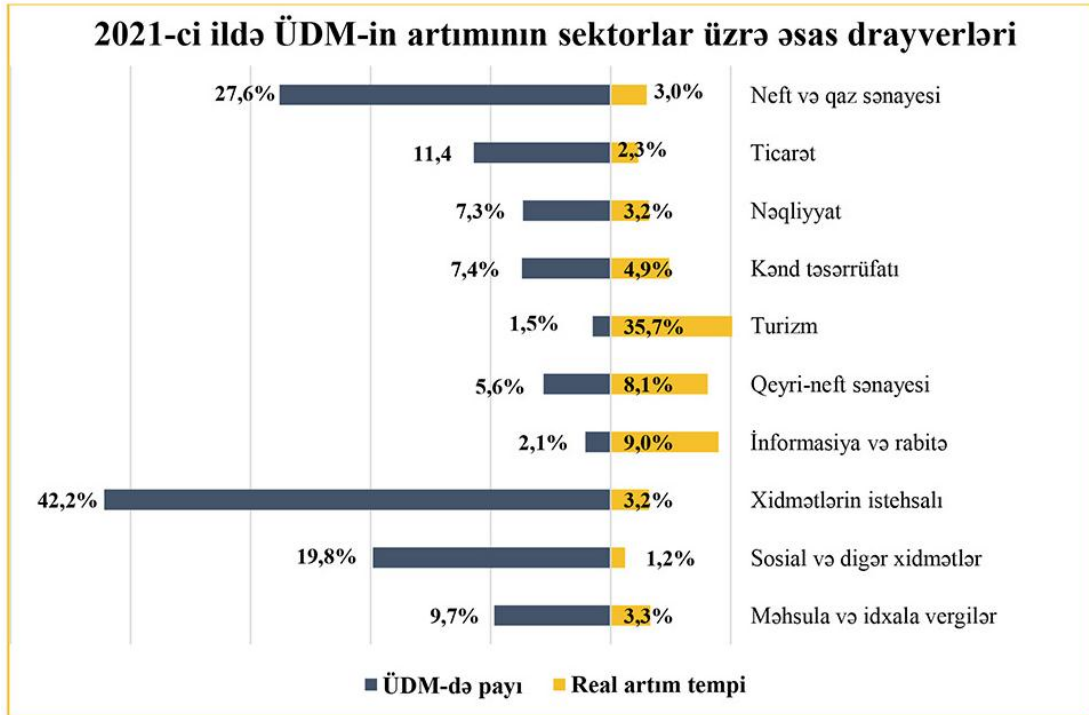
- 1) Azərbaycan manatının məzənnəsinin sabitliyinə dəstək;
- 2) istehlak qiymətlərinin sabitliyinə dəstək;
- 3) ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması.

Hazırda Azərbaycanda həm sosial, həm də büdcə pul siyasəti əsasən pandemiyanın ev təsərrüfatlarının və biznes gəlirlərinə təsirinin neytrallaşdırılmasına yönəlib.

Hökumətin və Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas məqsədi bütövlükdə maliyyə sistemini təkmilləşdirmək və istehlakçıların, xüsusilə də banklardakı əmanətlərinin mənafeələrini qorumaq və onların itirilməsi təhlükəsinin

qarşısını almaq, onların sərbəst şəkildə istifadəsinə imkan yaratmaqdır. Bank sisteminin maliyyə sabitliyini dəstəkləmək üçün böhranın təsirləri hiss edilməzdən əvvəl bir sıra qabaqlayıcı immunizasiya tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Şəkil 6: 2021-ci ildə ÜDM-nin müxtəlif sektorlar üzrə artım göstəriciləri

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Bildiyimiz kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı neftdən asılıdır. xüsusən də ölkə əvvəlki illərdə neftin kəşfiyyatı və hasilatı miqyasını genişləndirən yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşma şansı əldə etdikdən sonra, 2014-cü ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 7990,8 min dollar təşkil edib. 2016-cı ilə qədər Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM qismən neftin qiymətinin azalması ilə əlaqədar olaraq 3928,6 min dollara qədər azalıb. Adambaşına düşən ÜDM zaman keçdikcə artsa da, 2019-cu ildən sonra yenidən düşməyə başladı.

Təəssüf ki, COVID-19 onun iqtisadiyyatına neft qiymətlərinin düşməsi ilə yanaşı daha da zərər vurdu. Xüsusi karantin dövrlərində bir çox insan işini itirdi və müəssisələr bağlanmalı oldu. Rəsmi statistikaya görə, 2019-cu ildə 25 016 nəfər işsiz kimi qeydiyyatdan keçib. 2021-ci ildə işsizlərin sayı kəskin şəkildə artdı, 300.000 insan rəsmi olaraq işsiz kimi qeydiyyatdan keçdi. Bu, həmin qısa müddət ərzində

40% artım deməkdir. Bundan əlavə, bu rəqəmlər yalnız rəsmi olaraq işsiz kimi təsdiq edilmiş vətəndaşları təmsil edir, ona görə də faktiki rəqəm daha böyük ola bilər.

2.2. Pandemiyadan yararlanan və inkişaf edən əsas sektorların təhlili və qiymətləndirilməsi

COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhran səbəbindən bütün dünya iqtisadiyyatları geriləmə yaşadı. Pandemiyanın təsirləri gələcək onilliklər ərzində bütün dünyada əks-səda verəcəyi şübhəsizdir. Pandemiya təkcə dünyada 2,5 milyondan çox insanın ölümünə səbəb olmadı, həm də hər bir ölkənin iqtisadiyyatını pozdu. Əmək Statistikası Bürosunun iş yerləri hesabatına görə, 2020-ci ilin fevral ayından bəri ABŞ-da təxminən 9,5 milyon iş yeri itirilib.

Müxtəlif sektorların, onların gələcək artım potensialının və region ölkələrinin güclü tərəflərinin təhlili göstərdi ki, iqtisadiyyatın davamlı bərpası üçün beş əsas sektora dəstək vacibdir. İnkişaf etməkdə olan elektronika və rəqəmsal ticarət sektorlarına daha çox diqqət yetirilməli, köklü turizm, kənd təsərrüfatı emalları və tikiş sənayeləri təkmilləşdirilməlidir (Məmmədov Z.F., Vəliyev E.N., Veysov E.N., 2020, s.131-136).

Bir çox sənaye pandemiyadan birbaşa təsirləndi, xüsusən də restoran, hava yolları, kruizlər, media istehsalı, istehsal, pərakəndə satış, neft və qaz. Aparılmış araşdırmalara görə, kiçik biznes sahiblərinin 70%-i uzunmüddətli bağlanmalar səbəbindən pandemiyadan sağ çıxmaqdan, 58%-i isə daimi olaraq bağlanmaqdan narahatdır.

Koronavirus iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrinə təsir edib. Bəzi sahələr zərərçəkmiş, tənəzüllə uğramış, bəziləri isə inkişaf etmiş və pandemiyadan yararlanmışdır (Cədvəl 1).

Çində karantin müvəqqəti olaraq zavod və fabrikləri bağladı, sənaye istehsalı yanvar-fevral aylarında 13,5% azaldı. Bu, son 30 ilin ən yüksək göstəricisidir.

Dünyanın əksər sənaye və innovasiya korporasiyalarının istehsal müəssisələri Çində yerləşir. Bununla belə, onların mənfəətinə ən çox fabriklərin bağlanması deyil, bütün dünyada onların məhsullarına tələbatın azalması təsir etmişdir.

Xüsusilə, Apple artıq investorları 2020-ci ilin birinci rübündə "əhəmiyyətli azalma" olması ilə bağlı xəbərdar edib. Onlar qeyd edirlər ki, koronavirusun yayılması səbəbindən bütün dünyada şirkətin smartfon və digər avadanlıqlarına tələbat azalıb.

Cədvəl 1: Pandemiyadan zərər çəkmiş və yararlanmış, inkişaf edən sektorlar

Pandemiyadan zərər çəkmiş sektorlar	Pandemiyadan yararlanmış və inkişaf edən sektorlar
Avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə ölkədaxili sərnişin daşımaları	Əczaçılıq və tibbi cihazlar
Yerləşmə vasitələri hesab edilən mehmanxana, otel, hostel və oxşar obyektlər	Rəqəmsal bankçılıq
Turoperator və turagentlər	E-xidmətlər
Əhalinin sağlamlığı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı fəaliyyəti Operativ Qərargah tərəfindən məhdudlaşmış sahələr	Təmizləyici və dezinfeksiyaedici vasitələr
Sifarişlər üzrə malların daşınması və (və ya) çatdırılması	E-ticarət (Pinduoduo, Shopify, Meituan)
Hazırlıq, ixtisasartımakurslarının, uşaq tədris və inkişaf mərkəzləri, uşaq klubları, psixoloji mərkəzləri	Sosial şəbəkələr (Snapchat, Facebook)
Sərgilərin təşkili, səhnə, istirahət və əyləncə, kinoteatr, teatr, muzey və idman, konsert zalları, sağlamlıq obyektləri	Onlayn alış-veriş
İctimai iaşə	

Mənbə: <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan>.

Koronavirus pandemiyası ən böyük avtomobil istehsalçıları vurdu. "Volkswagen" və "Fiat Chrysler" kimi şirkətlər artıq Avropadakı zavodlarını bağladıklarını bəyan ediblər. Təkcə ABŞ-da yeni avtomobillərə tələbat 2020-ci ildə 1,6 milyon olduğu halda, qlobal avtomobil istehsalı isə 16% azalmışdır. Lakin pandemiya ən çox ziyanı turizm sektoruna vurmuşdur. Ölkələr arasında gediş-gəlişin məhdudlaşdırılması, sərhədlərin bağlanması və nəqliyyatdan istifadənin qadağan edilməsi sənayeyə dərhal ziyan vurub. ABŞ-ın əsas bazarına olunan baxış nəticəsində aşkar edilmişdir ki, pandemiyanın Nyu-York şəhərinə maliyyə təsiri 11 sentyabr hücumlarından altı dəfə çox olub. Turizmlə bağlı vergi gəlirlərinin itirilməsi şəhərə 1,2 milyard dollara başa gəlib. Nyu-York daxili səyahətləri təşviq etməklə və işgüzar səyahətləri yenidən təsəvvür etməklə öz turizm sənayesini canlandırma bilər. Təkcə ABŞ-da turizm sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər xarici turistlərdən ən azı 24 milyard dollar gəlir əldə etməyərək zərər edən əsas sektor

olmuşdur. Epidemiyanın Avropanın episentri olan İtaliyada 2020-ci ildə turistlərin sayının ən azı 30 milyon nəfər və ya 50%-ində azalma var.

Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurasının məlumatına görə, koronavirus pandemiyası turizm sənayesində təxminən 50 milyon iş yerinin itirilməsinə səbəb ola bilər. COVID-19 bütün turizm sənayesi, eləcə də orada çalışan işçilər və hələ də səyahət etmək istəyən insanlar üçün böyük təhlükədir (Məmmədov Z.F., Zeynalov V., 2021, səh. 173–203).

Koronavirus hava nəqliyyatına da ciddi ziyan vurub. CAPA-nın analitiklərinin fikrincə, dünya aviaşirkətlərinin əksəriyyəti pandemiyanın yaratdığı böhrandan sağ çıxma bilməz. Hökumətlər onları necə xilas edəcəyini düşünməsələr, müflis olma təhlükəsi qaçılmazdır.

Nəqliyyata tələbatın azalması, hava xidmətlərinin və sərhədlərin bağlanması, enerji istehlakının azalması neftə tələbatın azalmasına səbəb olub. Ən böyük “qara qızıl” ixracatçıları neft təklifinin tələbatı ödəmək üçün hasilatı məhdudlaşdırmağı planlaşdırırdılar. Lakin bu razılaşmalar Rusiyanın barışmaz mövqeyi ucbatından iflasa uğradı. Nəticədə neftin qiyməti son 17 ildə rekord həddə çatdı.

Neftin qiymətinin düşməsi enerji sektoruna ciddi ziyan vurub. 2020-ci il martın 9-da rekord enişdən sonra ilk həftədə ən böyük enerji şirkətləri kapitallaşmada demək olar ki, 500 milyard dollar itirdi. Bundan əlavə, neftin rekord qiymətə düşməsi onun hasilatını bəzi şirkətlər üçün sərfəli edir.

Davam edən ölümcül COVID-19 epidemiyası bütün dünyada fəlakətlərə səbəb olub, ölkələrin iqtisadiyyatlarına təsir edib, həmçinin birjaların performansını zəiflədib və birja iştirakçılarının əhval-ruhiyyəsini pozub. Dünyanın ən böyük şirkətlərinin səhmlərinin ümumi dəyəri trilyonlarla dollar ucuzlaşıb. Birjalarda davamlı və əhəmiyyətli enişlə əlaqədar olaraq, 2020-ci ilin mart ayında ABŞ fond bazarı 10 gün ərzində artıq üç dəfə ticarəti dayandırmalı oldu. Nəticədə brokerlər, dilerlər, eləcə də investisiya fondları, banklar və qiymətli kağızlara investisiya qoyan sığorta şirkətləri pul itirirlər.

Məhdudlaşdırıcı tədbirlər, o cümlədən karantin səbəbindən xidmət sektoru da təsirlənənlər siyahısındadır. Belə ki, “Planet Cinema” şəbəkəsinin həmsahibi Dmitri

Derkaç qeyd edib ki, onun şirkəti kinoteatrların bağlanması səbəbindən 100 milyon qrivnadan çox itirmişdir.

Aydındır ki, ən çox insanı cəlb edən sahə, xüsusilə də yemək içmək, şəxsi söhbətlər etmək dincəlmək üçün insanların getdikləri yer kafe və restoranlardır. Məhz bu yerlər pandemiyanın başlanğıcından bəri ən çox əziyyət çəkən sektor oldu. Restoran biznesi COVID-19 dalğası ilə dərhal bağlanmağa məcbur oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, yeməklərin çatdırılmasının miqyası təxminən 25% artmış olsa da, bu, hələ də restorançılığın itkilərini ödəyə bilməyib (<https://president.az/articles/36228>).

Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, karantin tədbirləri işsizlik problemini daha da kəskinləşdirib və əvvəllər restoran, kafe və barlarda yemək yeyən bir çox insanların hesabına onlara xidmət göstərmək üçün də xeyli sayda işçilər var idi. Pandemiya səbəbindən bağlanan restoran, kafelərin işçilərinin xeyli hissəsi işini itirib.

Koronavirusun yayılması həm uzunmüddətli, həm də gündəlik mal istehlakının azalmasına səbəb olub. Gələcəkdən əmin olmayan insanlar xərclərini məhdudlaşdırırlar. Bununla belə, koronavirus bəzi şirkətlərə əlavə qazanc gətirdi.

Pandemiya xəbərlərindən ən çox gigiyena məhsulları istehsalçıları yararlanıb. Beləliklə, ABŞ-da dezinfeksiyaedici maddələrə və əl təmizləyicilərinə tələbat rekord həddə çatıb (1400% və ya 15 dəfə artıb). Bu məhsulların çatışmazlığı səbəbindən Nyu York, New York State Clean adlanan dezinfeksiyaedici maddələrini hazırlamağı planlaşdırdığını açıqladı. Onlar xüsusilə məhbuslar tərəfindən istehsal olunacaq.

Birləşmiş Ştatlarda dezinfeksiyaedici vasitələrin qiymətləri bir şüşə üçün 4,5 dollardan 50 dollara yüksəldi. Buna baxmayaraq, bu məhsulların satışı təkcə 2020-ci ilin mart ayının ilk həftəsində 470% artdı. Eyni zamanda məhdudlaşdırıcı tədbirlərə görə insanlar evdə daha çox vaxt keçirirlər. Bu, onların alış-verişə yanaşmasını dəyişir və daha çox onlayn alış-verişə təşviq edir. Xüsusən də dünyanın ən böyük onlayn satış platformalarından biri olan “Amazon” sifarişlərin rekord dərəcədə artdığını açıqlayıb. Onları emal edə bilmək üçün şirkət 100.000 yeni işçi işə götürəcək. Üstəlik, artıq şirkətin anbarlarında işləyən işçilərin maaşları ABŞ-da

saatda 2 dollar, İngiltərədə isə saatda 2 funt sterlinq artırılıb. İtaliyada da elektron alış-verişə tələbat artıb. 2020-ci ilin fevral ayında italyanlar 2019-cu ilin fevralına nisbətən onlayn olaraq 1,5-2 dəfə çox mal alıblar.

Çin çətdirilməsi xidmətlərinin dövriyyəsi də artıb. Çində karantin dövründə onlar öz müştərilərinə adi haldan orta hesabla 33% daha çox mal çətdiriblər.

Pandemiya həm də əczaçılıq sənayesini yenidən formalaşdırdı və dəyişikliklər hələ də davam edir. Qlobal əczaçılıq şirkətlərində kommersiya vəzifələrində çalışan yüksək səviyyəli rəhbərlər arasında sorğu keçirilmiş və müəyyən edilmişdir ki, əczaçılığa tələbatın çoxalması səbəbindən 80 faizdən çoxu şirkətlərin çevik iş üsullarını tam şəkildə mənimsəyəcəyini düşünür (Abbasov A.M., Məmmədov Z.F., Əliyev S.A. 2019, s. 124-133).

Texnologiya sənayesi pandemiyaadan ən çox faydalanan şirkətlərlə doludur. McKinseyə görə, pandemiya şirkətlərin tədarük zəncirindən daxili əməliyyatlara rəqəmsal transformasiyasını üç-dörd il sürətləndirdi. Texnologiya COVID-19 pandemiyaası zamanı mübarizə vasitəsi olmuşdur. Süni intellekt, bulud hesablamaları, məlumat analitikası texnologiya dünyasında COVID-19-un mənfi təsirləri ilə mübarizə aparmağa kömək edən əsas irəliləyişlərdir. Əsasən Deloitte-nin 2021-ci il üçün Texnologiya Görünüşü, bulud hesablama sənayesinin 2021-ci ildə 308,5 milyard dollar gəlir əldə etmiş, 2022-ci ildə isə 356,4 milyard dollar gəlir əldə edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Dünyanın ən dəyərlili bulud hesablama şirkətlərindən biri olan Microsoft, pandemiyaadan ən çox faydalanan 15 şirkət siyahısında 15-ci yerdədir. 2020-ci maliyyə ilinin sonunda MSFT-nin bazar kapitalı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 39,83% artaraq 1,68 trilyon dollar təşkil edib.

MSFT-nin səhmlərinin qiyməti 2019-cu ilin dekabrında 157,70 dollardan 2020-ci ilin dekabrında 222 dollara yüksəldi. Microsoft-un bulud biznesinin möhkəmliyi sayəsində şirkət 2019-cu ildəki 125 milyard dollarla müqayisədə 2020-ci ildə 143 milyard dollar dəyərində yeni gəlir əldə etdi.

Microsoft-un texnologiyası milyonlarla müəssisəyə səhiyyə sektorunda çətin bir ildə sağ çıxmağa kömək etdi. Minlərlə texnoloji şirkətlər və təhsil institutları

tərəfindən distant təhsil üçün istifadə edilən ağıllı bulud, məhsuldarlıq və biznes prosesləri məhsulları Microsoft-un əsas gəlir amilləridir.

2020-ci maliyyə ilinin sonunda Zoomun bazar dəyəri 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 412,92% artaraq 66,5 milyard ABŞ dollarına bərabər idi. 2020-ci ilin aprelinə olan məlumata görə, Zoom-un Microsoft Teams-in 200 milyon iştirakçısı ilə müqayisədə 300 milyon aktiv istifadəçisi var. Zoom onlardan biridir. Zoom 2020-ci ilin son rübündə 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 370% artımla 882,5 milyon dollar mənfəət əldə edib.

Kanadanın e-ticarət nəhəngi Shopify, pandemiyadan ən çox faydalanan 15 şirkət siyahısında 13-cü yerdədir. 2020-ci maliyyə ilinin sonunda SHOP-un bazar dəyəri 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 199,63% artaraq 138,7 milyard ABŞ dolları təşkil edib. Son on iki ayda SHOP-un səhmləri 170,47% artıb. Shopify-ın tam illik maliyyə hesabatına əsasən, şirkət 2019-cu illə müqayisədə 86% artımla 2,9 milyard dollar ümumi gəliri açıqladı (<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/>).

Shopify kiçik və orta müəssisələr üçün biznes proqram təminatı və alətlər təqdim edən e-ticarət platformasıdır. 2020-ci ildə Shopify tacirlərindən 44 milyon müştəri satın aldığı üçün şirkət tacirlərə milyonlarla imkanlar təqdim etdi.

Kaliforniyada yerləşən Netflix pandemiyadan faydalanan ən böyük şirkətlərdən biridir. Kinoya gedə bilməmək müxtəlif axın xidmətlərinə təsir etdi. Onların ən böyüyü olan Netflix, karantin səbəbiylə abunəçilərinin sayının 7 milyon artdığını qeyd etmişdir.

2020-ci maliyyə ilinin sonunda NFLX-in bazar dəyəri 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 68% artaraq 239,49 milyard dollar təşkil edib. NFLX-in səhmləri son 12 ayda 48% artıb. 2020-ci ilin sonunda şirkət ödəniş edən abunəçilərinin 2019-cu ildəki 150 milyondan çox olduğu halda, 200 milyonu keçdiyini və illik 25 milyard dollar gəlir əldə etdiyini açıqladı.

2020-ci ilin birinci rübündə Netflix, əsasən bütün dünyada hökumətlərin evdə qalma tələbləri səbəbindən üzvlük artımında müvəqqəti artımın şahidi oldu. NFLX 2019-cu ildə qlobal yayım bazarının 40%-ni təşkil etdi, lakin Walt Disney-in güclü rəqabəti fonunda bir qədər aşağı düşdü.

Vaşinqtonda yerləşən T-Mobile bütün dünyada simsiz rabitə xidmətləri təklif etmişdir. 2020-ci maliyyə ilinin sonunda T Mobile-ın bazar kapitalı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 149,2% artaraq 167,46 milyard ABŞ dollarına bərabər idi. T-Mobile-ın səhmlərinin qiyməti 2020-ci ilin dekabrında 78 dollardan bir səhmə görə 130 dollardan yuxarı qalxdı. TMUS 2019-cu ildəki 45 milyard dollarla müqayisədə 2020-ci ildə 68 milyard dollar ümumi gəlir əldə edib.

T-Mobile 2020-ci ilin apreliyində Sprint simsiz şirkəti ilə 26 milyard dollar dəyərində birləşməsini tamamladı və dünyaya transsendent 5g şəbəkəsini çatdırmaq üçün yeni T-Mobile yaratdı (Мамедов З.Ф., 2021, с. 18-22).

Pekində yerləşən Meituan e-ticarət platforması pandemiyaadan ən çox faydalanan 15 şirkət siyahısında 10-cu yerdədir. 2020-ci maliyyə ilinin sonunda Meituan-ın bazar kapitalı 219 milyard dollar təşkil edib ki, bu da 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 186% artım deməkdir. Şirkət 2020-ci ilin üçüncü rübündə 5 milyard dollar ümumi əməliyyat gəliri, 28% olduğunu bildirdi. Qidaların evə çatdırılması şirkətin ümumi gəlirinin 58%-ni (3 milyard dollar) təşkil edib.

Pandemiyaadan ən çox faydalanan şirkətlər siyahısında 9-cu yeri PayPal tutur. Kaliforniyada yerləşən rəqəmsal ödəniş şirkətinin 2020-ci ildə bazar kapitalı 274,5 milyard dollar təşkil edib ki, bu da 2019-cu ildəki bazar kapitalı ilə müqayisədə 116,33% artım deməkdir. Şirkətin böyüməsi, əsasən, kilidləmə protokollarının rəqəmsal ödəniş əməliyyatlarını artırdığı pandemiya ilə bağlı olub. PayPal-ın tam illik gəliri 2020-ci ildə 21% artaraq 21,45 milyard dollar təşkil edib.

Paypal istifadəçilərə pul göndərmək və qəbul etmək, hesabları ödəmək və anonim şəkildə pul bağışlamaq təklif edən onlayn ödəniş platformasıdır. PayPal 2020-ci ili 377 milyon aktiv istifadəçi ilə başa vurdu və iddialı olaraq onu 2025-ci ilə qədər ikiqat artırmağı hədəfləyir. 2020-ci ilin oktyabrında PayPal ABŞ-da yaşayan istifadəçilərə seçilmiş kriptovalyutaları birbaşa öz platformalarında almağa, saxlamağa və satmağa imkan verən yeni kriptovalyuta xidmətini elan etdi. PayPal kripto ticarəti xüsusiyyətini pul köçürmələri törəmə şirkəti Venmo-ya əlavə etməyi planlaşdırır.

2020-ci ilin dekabr ayının sonuna Pinduoduo-nun bazar dəyəri 217,8 milyard

dollar təşkil edib ki, bu da 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 395% artım deməkdir (<https://www.worldbank.org/en/home>).

Pinduoduo yeni e-ticarət platformasıdır və istifadəçilərin alış-veriş, daha aşağı qiymət əldə etmək, alış-veriş komandası yaratmaq üçün öz əlaqələrini dəvət edə biləcəkləri "komanda alış" modelini təklif edir. Şirkətin toplu satış modeli, Çinin ikinci ən böyük e-ticarət konqlomeratı olan JD.com-un bazar dəyərini üstələdiyi üçün illər ərzində uğurlu olmuşdur.

Kaliforniyada yerləşən NVIDIA texnologiya şirkəti pandemiyaadan ən çox faydalanan 15 şirkət siyahısında 7-ci yerdədir. 2020-ci ilin sonunda NVDA-nın bazar dəyəri 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 124% artaraq 323,24 milyard dollar təşkil etdi. NVIDIA, əvvəlki ilə nisbətən 53% artımla 16,68 milyard dollarlıq tam illik gəliri açıqladı.

NVIDIA ən böyük çip və qrafik prosessor istehsalçılarından biridir. NVIDIA-nın məlumat analitikası və göstərilməsi üçün ən yeni A100 GPU-ları ən yaxşı məlumat mərkəzi şirkətləri tərəfindən istifadə olunur, qrafik sektorunun rekord gəliri 6,17 milyard dollardır. Bundan əlavə, kriptovalyutanın artması NVDA-nın yüksək səviyyəli GPU-larının satışına da töhfə verir.

Sosial şəbəkə nəhəngi Facebook pandemiyaadan ən çox faydalanan şirkətlərdən biridir. Şirkətin 2020-ci ildə bazar kapitalı 778,34 milyard dollar olub ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 32% artım deməkdir. Facebook, 31 dekabr 2020-ci ildə başa çatan güclü ili məhdudlaşdırmaqla, 85 milyard dollardan çox illik gəlirini açıqladı (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles>).

Facebook, 2020-ci ilin dekabrına orta hesabla 2,8 milyard aylıq aktiv istifadəçi ilə sosial media platformasında gündəlik ağır trafik yaşadı. 2020-ci ilin mart ayında Facebook pandemiya səbəbiylə reklam gəlirlərində kəskin azalma gördü. Müəssisələr reklam xərclərini azaldıb, Facebook-un reklamlardan gəlir itirməsinə səbəb olub.

2.3. Covid-19 pandemiyası şəraitində xarici ticarət əlaqələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2020-ci ildə beynəlxalq ticarətdə kəskin azalma olmuşdur. İqtisadi şokun əsas amili həmişə məlum olan COVID-19 pandemiyasıdır. Ən kəskin azalma 2020-ci ilin ikinci rübündə baş verdi. Azərbaycan hökuməti 2020-ci ilin əvvəlindən dünyanın bir çox ölkələrində COVID-19 pandemiyasının sürətlə yayılmasına çevik reaksiya nümayiş etdirib. Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə pandemiyanın nəticələrini öyrənmək, sosial izolyasiya tədbirlərini həyata keçirmək və iqtisadiyyata mənfəət təsirləri minimuma endirmək məqsədi ilə Nazirlər Kabineti yanında Qərargah yaradılıb. Pandemiyanın və nəticədə dünya enerji və fond bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların iqtisadiyyata, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfəət təsirinin azaldılması ilə əlaqədar olaraq Prezidentin Sərəncamının icrası ilə bağlı qısa və ortamüddətli yol xəritəsi hazırlanıb. Yol xəritəsi 3 sahəni əhatə edir:

1. İqtisadi artıma və sahibkarlığa dəstək
2. Məşğulluğa və sosial rifaha dəstək
3. Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi

Pandemiya ilə əlaqədar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yaranan problemlər xarici ticarətə də öz təsirini göstərmişdir. Pandemiya zamanı biznesdə və iqtisadiyyatda artan qeyri-müəyyənliklər əsas ticarət tərəfdaşlarının iqtisadiyyatlarının daralmasına və potensial sifarişlərin azalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə xarici ticarət dövriyyəsi həcm və dəyər baxımından azalmışdır. Yaranmış vəziyyətə operativ reaksiya verən Azərbaycan hökuməti qeyri-neft ixracının azalmasının qarşısını almaq üçün stimullaşdırıcı və dəstəkləyici tədbirlər görüb.

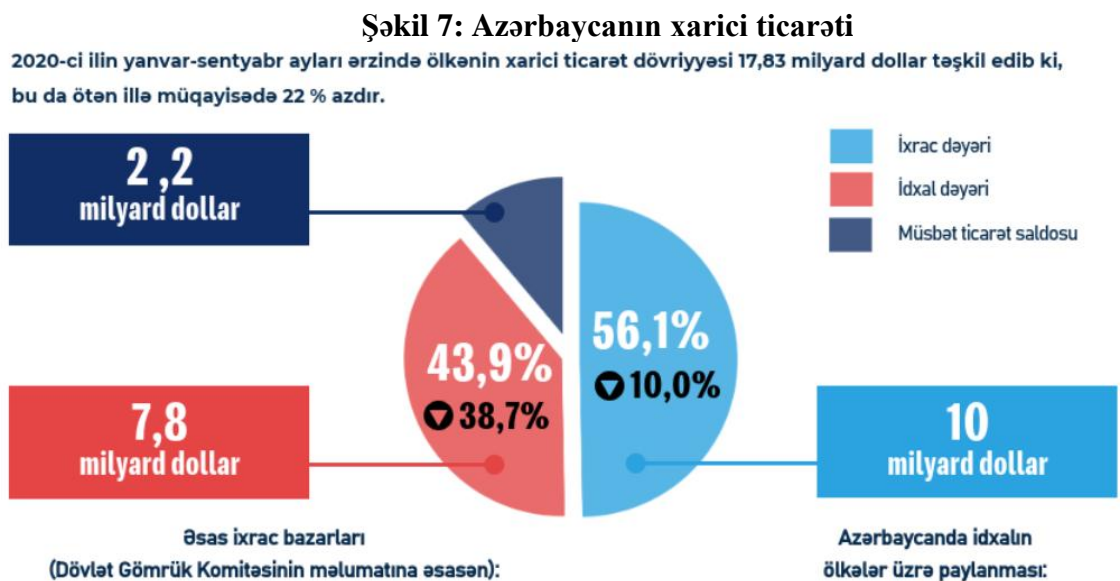
Beynəlxalq təcrübəyə riayət etmək və malların ixracına marağı artırmaq məqsədilə ixrac markası olan malların satışı mexanizminin Vergi Məcəlləsinə daxil edilməsi, qeyri-neft məhsulları yerli məhsullar üçün qiymət üstünlüyünə gətirib çıxaracaq. Sahə təhlili göstərir ki, bəzi ixrac olunan mal və məhsulların yerli istehsalı müqayisəli üstünlüyə malik deyil. Bu xammal və ara məhsulların idxalı və onların istehsal komponentinə cəlb edilməsi ixrac olunan məhsulun xarici bazarlarda qiymət

üstünlüyünü artıracaq (Yakimyshyn I., 2021: p. 50-52).

Sahibkarlar tərəfindən ölkə daxilində xüsusi gömrük prosedurlarından istifadəistiqamətində stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi xarici sifarişlərin artmasına şərait yaradacaq. Beləliklə, fiziki və ənənəvi xidmətlər ixracı ticarətinin pandemiyanın mənfi təsirlərindən qorunması həm də iqtisadi aktivliyin azalmasının qarşısını alacaq.

Pandemiyadan əvvəlki dövrdə istehsalın, xarici bazarlara çıxışın artırılması üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edilib. Xarici ticarətin şaxələndirilməsi həm idxalçıların, ixracatçıların rifahı, həm də makroiqtisadi sabitliyin davamlılığı üçün mühüm şərtidir. Daha rəqabətqabiliyyətli ixracı təmin etmək üçün ucuz keyfiyyətli xammal komponentlərinə ehtiyac var (Dolbneva, D. V., 2020: p. 20—26).

Statistikaya əsasən, 2020-ci ildə Azərbaycanda idxal olunan malların çeşidi 2015-ci illə müqayisədə 20,6% artıb. İxrac əməliyyatlarında neft sektorunun payı 2709-2715 əmtəə mövqeyindən ibarət idi. Xam neftin üstünlük təşkil etdiyi neft-qaz sektorunun aşağı şaxələndirilməsini nəzərə alaraq, ixrac olunan malların çeşidi 12,3% artıb. Dünya ticarətində, eləcə də Azərbaycanın xarici ticarətində liberallaşdırma siyasətinin fəlsəfəsi təkcə istehlakçıların daha ucuz məhsullara çıxış imkanlarını artırmaq deyil, həm də makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün ixracın həcmi və dəyərini artırmaqdan ibarətdir.

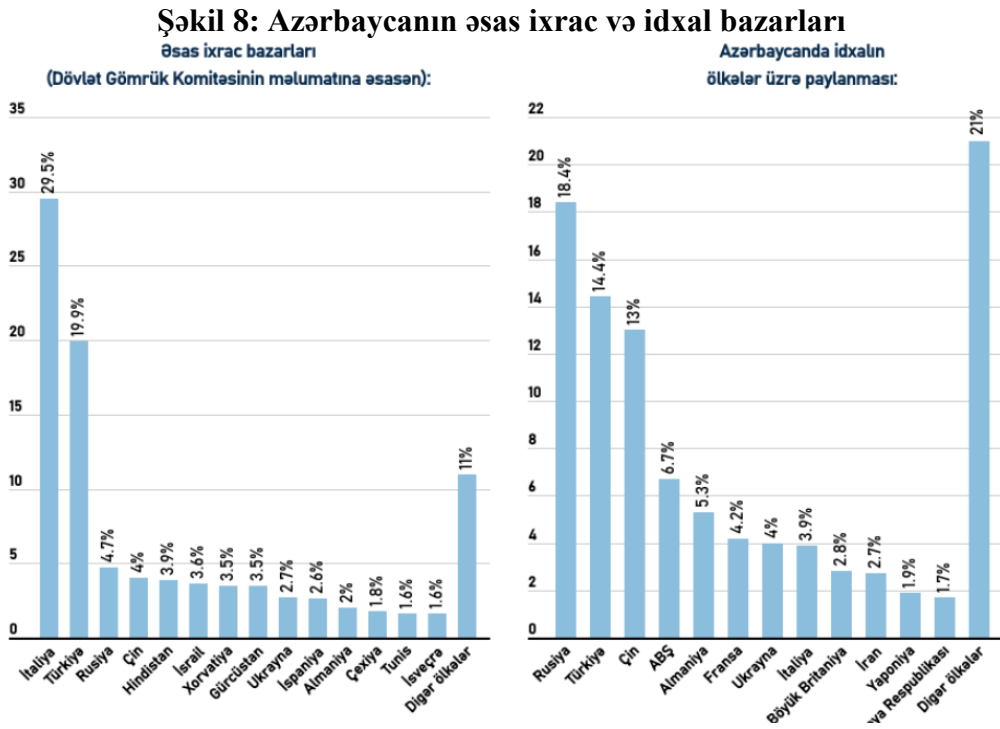

Mənbə: Dövlət Statistika komitəsi, 2020: (<https://www.stat.gov.az/source/trade/>).

Azərbaycanda xarici ticarətin iştirakçıları, məhsulları və coğrafiyası baxımından idxalın diversifikasiyası ixracın diversifikasiyasından daha genişdir. COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirləri Azərbaycanın ixrac imkanlarında da özünü göstərmiş (şəkil 7).

İxracat sahəsində Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Yunanıstan, Çin və Hindistandır. İdxal sahəsində isə ölkəmiz daha çox Rusiya, Türkiyə, Çin, ABŞ, Almaniya və Fransa ilə əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 2020-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 17,83 milyard dollar təşkil edib ki, bunun 10 milyard dolları ixracın, 7,8 milyard dolları isə idxal məhsullarının payına düşür. Müsbət ticarət saldosu 2.2 milyard dollara bərabər olub.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2020: (<https://www.stat.gov.az/source/trade/>).

Bu dövrdə Azərbaycan məhsullarının əsas satış bazarı – İtaliya (29,5%), Türkiyə (19,9%), Rusiya (4,7%), Yunanıstan (4,1%), Çin (4%) və Hindistan (3,4%) olub. Ölkəmiz isə daha çox Rusiya (18,4%), Türkiyə (14,4%), Çin (13%), ABŞ

(6.7%), Almaniya (4.3%) və Fransadan (4,2%) ticarət məhsulları idxal edib. Yanvar-sentyabr aylarının yekunlarına görə, Azərbaycan ümumilikdə dünyanın 178 ölkəsi ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirib.

Əmtəə strukturunun təhlili diversifikasiyanı artırmaq üçün islahatların dərinləşdirilməsinin zəruriliyini nümayiş etdirir. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən müşavirələrdə şaxələndirmə siyasətinin əhəmiyyəti hər zaman vurğulanıb. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2020-ci ildə xam neft ixracından əldə edilən gəlirlər 36,8% azalaraq 9,4 milyard ABŞ dolları, neft məhsullarından əldə olunan gəlirlər isə 36,2% azalaraq 295,1 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Təbii qaz ixracı zamanı eyni vəziyyət müşahidə olunur. 2019-cu ildə təbii qaz ixracından əldə olunan gəlir 2,4 milyard ABŞ dolları təşkil edibsə, pandemiya ilində bu rəqəm 7,4% azalaraq 2,2 milyard ABŞ dollarına düşüb.

Hökumətin Covid-19 pandemiyasının yaratdığı ixrac azalmalarının qarşısını almaq üçün ilkin addımları ixracı stimullaşdırmaq və dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Sözügedən dəstək ixracın diversifikasiyasına müsbət təsir göstərəcək. Beləliklə, sahibkarların xarici bazarlara inteqrasiyası üçün yüksək xərc yükü qiymətlə bağlı rəqabətdə itkiyə səbəb olur. Hökumətin dəstəyi mövcud ixracın ləngiməsinin qarşısını alacaq və qeyri-ənənəvi malların xarici bazarlara çıxışını asanlaşdıracaq.

Covid-19 pandemiyası zamanı ixrac portfelində mal və məhsulların çeşidinin 2,5 faiz azalması xarici sifarişlərin azalması ilə bağlı olub. 2017-2019-cu illərin statistikasına və 2020-ci ilin rüblük yekunlarına əsasən, qeyri-neft ixracında qeyri-neft ixrac səbətində yer alan 9 aparıcı məhsul üstünlük təşkil edir. 2017-ci ildən etibarən 9 aparıcı məhsulun tərkibində ixrac səbətinin 0,2-0,3 faizi intervalında minimal dəyişikliklər və bu malların ixracda payının təxminən 50 faiz dəyişməsi ixracın yüksək konsentrasiyasını sübut edir.

Innovativ həllərin tətbiqindən azad ticarət sazişlərinin bağlanmasına qədər tədbirlərin həyata keçirilməsi beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan səmərəli addımlardır. Həmçinin, biznes mühitinin liberallaşdırılması və ixracatçılar arasında rəqabətin təmin edilməsi pandemiya sonrakı dövrdə ixracın diversifikasiyasına töhfə verəcək (Али Хан и Уильям Патрик, 2020, 8-20 с.).

Pandemiya zamanı ixrac məhdudiyətlərindən irəli gələn ciddi ixrac problemləri post-pandemiya dövründə azad ticarəti daha da inkişaf etdirəcək. Azərbaycanın həvəsləndirici və dəstək verən ticarət və gömrük ittifaqlarına üzvlüyünü təmin etmək beynəlxalq ticarətə açıq olmaq yolunda əsas problemlərdən biridir. Beləliklə, ixracın artımı birbaşa iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən asılıdır. İqtisadi inkişafa və artıma nail olmaq üçün ixracın diversifikasiyası siyasətlərinə diqqət xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlıdır. İndiki vaxtda müqayisəli üstünlüyə malik məhsullar qiymət üstünlüyünə malik olmalı və keyfiyyət standartlarına cavab verməlidir. Azərbaycan biznes mühitinin innovativ həllərə meyilli olması, eləcə də müqayisəli üstünlüyə malik məhsulların müəyyən edilməsi üçün kommersiya strukturları tərəfindən bilik və ixtiralar əsaslanan modellərin tətbiqi diversifikasiyanı daha da sürətləndirəcək.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi COVID-19 beynəlxalq ticarətə dərhal və güclü şəkildə təsir etdi. Ticarətin azalmasının ilk əlamətləri artıq yanvar ayında hiss olunmağa başlamış, əksər iri iqtisadiyyatlarda mənfi tendensiyalar qeydə alınmışdır. Bununla belə, beynəlxalq ticarətdə ən yüksək azalma 2020-ci ilin ikinci rübündə baş verib, o zaman dünya mal ticarəti 2019-cu ilin eyni rübü ilə müqayisədə 20 faizdən çox azalıb. Üçüncü rübün ticarət tendensiyaları, il üçün hələ də mənfi olsa da, illik rəqəmlər ikinci rüblə müqayisədə xeyli yüksəkdir. 2020-ci il ərzində beynəlxalq ticarətdə kəskin azalma geniş yayılmış, lakin inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən də ixracda özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında ticarət ümumi ticarətdən bir qədər sabit olub, ikinci rübdə təxminən 17 faiz, üçüncü rübdə isə beş faiz azalıb (Плющиков В.В., 2020, с.168-169).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarət sabitliyi ilə əlaqəli olaraq azalma əsasən Şərqi Asiya ölkələrində nisbətən aşağı olmuşdur. Bu tendensiya 2020-ci ilin üçüncü rübündə daha qabarıq görünür. Çünki Şərqi Asiya ixracatı ildən-ilə müsbətə doğru gedir. İkinci rüblə müqayisədə yaxşılaşan ticarət meyilləri üçüncü rübdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin digər regionları üçün mənfi olaraq qalır. Məsələn, keçid iqtisadiyyatları və Qərbi Asiya və Şimali Afrika regionundan ticarətin dəyəri 2020-ci ilin üçüncü rübündə 2019-cu ilin üçüncü rübünə nisbətən təxminən 25 faiz aşağı

olub (Gololobova O. and Chmelyova O., 2020, p. 67—72).

Aşağıdakı cədvəldə 2015-2020 – ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası göstərilmişdir. Cədvələ nəzər saldıqda, aydın görmək olur ki, ticarət dövriyyəsi son iki illə müqayisədə 2020-ci ildə aşağı olmuşdur. Ancaq pandemiyanın iqtisadi əlaqələrə vurduğu zərərə baxmayaraq müsbət saldoya nail olmaq mümkün olmuşdur. Beləki, 2020-ci ildə idxal göstəricisi 10,730.7 milyon ABŞ dolları olduğu halda, ixrac göstəricisi 13,740.6 milyon dollar təşkil etmişdir.

2020-ci il üçün beynəlxalq ticarət strukturları orta göstəricidən kənarında ölkələr arasında müəyyən heterojenlik nümayiş etdirib. Beynəlxalq ticarətdə bir neçə ölkələr istisna olmaqla hamısında azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin azalmanın miqyası müxtəlif idi. Məsələn, bir çox Şərqi Asiya ölkələrində nisbətən daha yaxşı nəticələr var. Daha nəzərə çarpan şəkildə, 2020-ci ilə qədər ticarət nümunələri Afrikada çox heterojen idi. Cənubi Afrikanın əksər hissəsində beynəlxalq ticarətin dəyəri aşağı düşsə də, bir sıra ölkələrdə, xüsusən də Qərbi Afrika regionunda ticarət artmışdır (Rasim Həsənov, 2020: s.213-216).

Cədvəl 2: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	Ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo
2015²	25,809.0	9,216.7	16,592.3	7,375.6
2015	21,945.8	9,216.7	12,729.1	3,512.4
2016²	21,596.6	8,489.1	13,107.5	4,618.4
2016	21,946.7	8,489.1	13,457.6	4,968.5
2017²	24,263.8	8,783.3	15,480.5	6,697.2
2017	24,103.3	8,783.3	15,320.0	6,536.7
2018²	31,782.7	11,465.9	20,316.8	8,850.9
2018	30,955.0	11,465.9	19,489.1	8,023.2
2019²	33,065.3	13,667.5	19,397.8	5,730.3
2019	33,302.7	13,667.5	19,635.2	5,967.7
2020²	24,201.1	10,730.7	13,470.4	2,739.7
2020	24,471.3	10,730.7	13,740.6	3,009.9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

1) Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları

2) Statistika məlumatı - gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyəri

nəzərə alınmaqla

Şərqi Asiya və Sakit Okean hövzəsində də fərqlər var. Belə ki 2020-ci ilin ilk doqquz ayında heç də bütün Latın Amerikasını ölkələri ticarətində iki dəfə azalma görməmişdir. Ən böyük iqtisadiyyatların əksəriyyəti üçün ən kəskin azalmanın müşahidə olunduğu aylar 2020-ci ilin aprel və may ayları olmuşdur. İyul və avqust aylarında yavaş bərpa baş verdi, bəzi iqtisadiyyatlarda ticarət illik artıma qayıtdığı üçün sentyabr ayında daha da yaxşılaşdı. Əsas odur ki, Çinin ticarət strukturları digər iqtisadiyyatlardan ciddi şəkildə fərqlənirdi. Çin iqtisadiyyatı COVID-19-dan ilk əziyyət çəkən ölkə oldu və pandemiyanın ilk aylarındakı enişdən sonra Çin ixracatı 2020-ci ilin ikinci rübündə stabilləşdi. İdxala gəlincə isə, Çinin idxal məhsullarına olan tələbatı da bərpa olunmuşdur. Bərpa prosesi bir çox digər böyük iqtisadiyyatlarda geridə qalıb, bəzilərinə hələdə 2020-ci ilin sentyabrında ikirəqəmli azalma qeydə alınıb. Məsələn, Braziliya, Hindistan, Yaponiya və Rusiya Federasiyası üçün idxal və ixrac 2019-cu il səviyyəsindən xeyli aşağı olmuşdur. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı, Koreya Respublikası və Cənubi Afrikanın statistik göstəricilərində sürətli canlanma əlamətləri var. Lakin buna baxmayaraq dünyanın heç də bütün ölkələrində iqtisadi bərpa proqnozlaşdırılan tempdə getmir.

Bir çox hökumətin COVID-19 pandemiyasına cavab vermək üçün müraciət etdiyi alətlərdən biri ticarət siyasəti idi. Tibbi təyinatlı məhsulların və ləvazimatların, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalına qoyulan maneələr azaldılıb, bu cür malların ixracına məhdudiyətlər qoyulub (Abbasov A.M., Məmmədov Z.F., Əliyev S.A., 2019, s. 124-133).

Qeyd etdiyimiz kimi, Covid-19 bütün dünyada iqtisadi fəaliyyəti dayandırdığından, 2020-ci ildə dünya üzrə mal ticarəti axını əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Bu sütun pandemiya ilə əlaqəli müxtəlif amillərin beynəlxalq ticarət axınlarını necə formalaşdırdığını təhlil edir. Xüsusilə, Covid-19 insidentinin və kilidləmə məhdudiyətlərinin Çinin 2019-2020-ci illərdə mal ixrac etdiyi bütün istiqamətlər üçün Çindən idxalın illik artımına necə təsir etdiyini təxmin edir.

Covid-19 pandemiyası həyat və dolanışıq vasitələrinə kəskin şəkildə təsir edib. Bu proses bütün dünyada iqtisadi fəaliyyətləri də pozdu. Xüsusilə, dünya üzrə

mal ticarəti axını 2020-ci ildə 7% azalıb. Pandemiyanın beynəlxalq ticarətə təsir edə biləcək bir neçə aspekti var: Sağlamlığa birbaşa təsiri və əlaqəli davranış dəyişiklikləri; virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün hökumətlərin hərəkətlərinin nəticələri və s.

Bildiyimiz kimi COVID-19 qlobal miqyasda humanitar böhrandır. Virus yeni mutasiya növləri ilə bütün dünyaya yayılmaqda hələdə davam edir. Virus səhiyyə sistemi zəif olan aşağı gəlirli ölkələrə yayıldıqca bu faciənin insan miqyası daha da pisləşəcək (Rasim Həsənov, 2020, s.213-216).

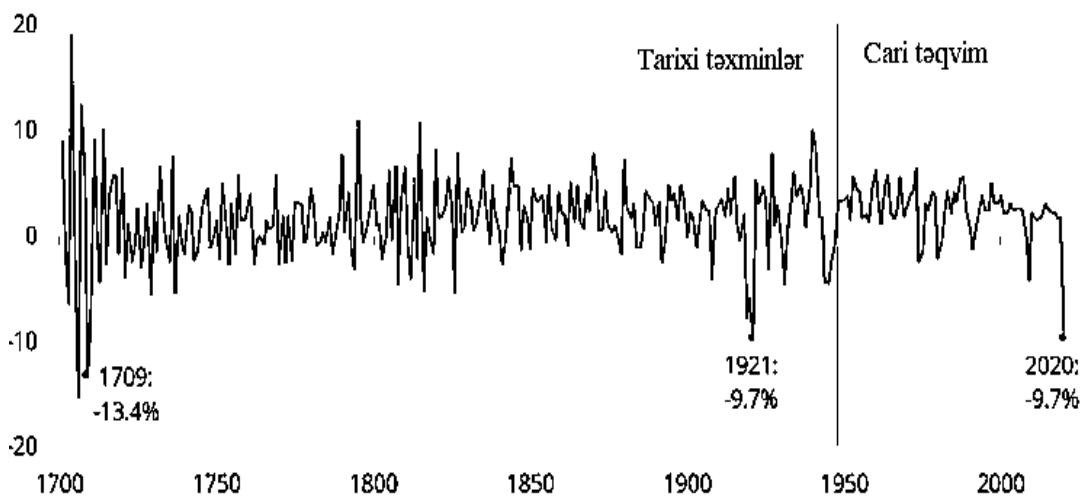
III FƏSİL. QLOBAL PANDEMİYANIN MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRƏ TƏSİRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Covid-19 pandemiyasının iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi və pandemiyanın iqtisadiyyata vurduğu zərərlərin aradan qaldırılması yolları

Pandemiyalar xalqlar arasında toqquşmalar, əhalinin yerdəyişməsi, artan sosial gərginlik və ayrı-seçkilik kimi əhəmiyyətli sosial və siyasi təsirlərə malikdir. Müasir dövrdən əvvəlki bir çox pandemiya ciddi demoqrafik dəyişikliklərə, mənəvi sarsıntılara, sosial və siyasi iğtişaşlara səbəb olmuşdur. Empirik sübutlar göstərir ki, pandemiyalar, xüsusən də zəif institutları olan dövlətlərdə siyasi gərginlik və iğtişaşlar yarada bilər.

Pandemiyanın yaratdığı tənəzzülün miqyası müasir dövrdə görünməmiş dərəcədədir. ÜDM 2020-ci ildə 9,7% azaldı, ardıcıl qeydlər 1948-ci ildə başladığından bəri ən kəskin azalma oldu və qeyri-rəsmi hesablamalara görə 1921-ci ildəki azalmaya bərabər oldu (<https://www.worldbank.org/en/home>).

Şəkil 9: Pandemiyanın 2020-ci ildə ÜDM-yə təsiri
(ÜDM-də illik % dəyişiklik)

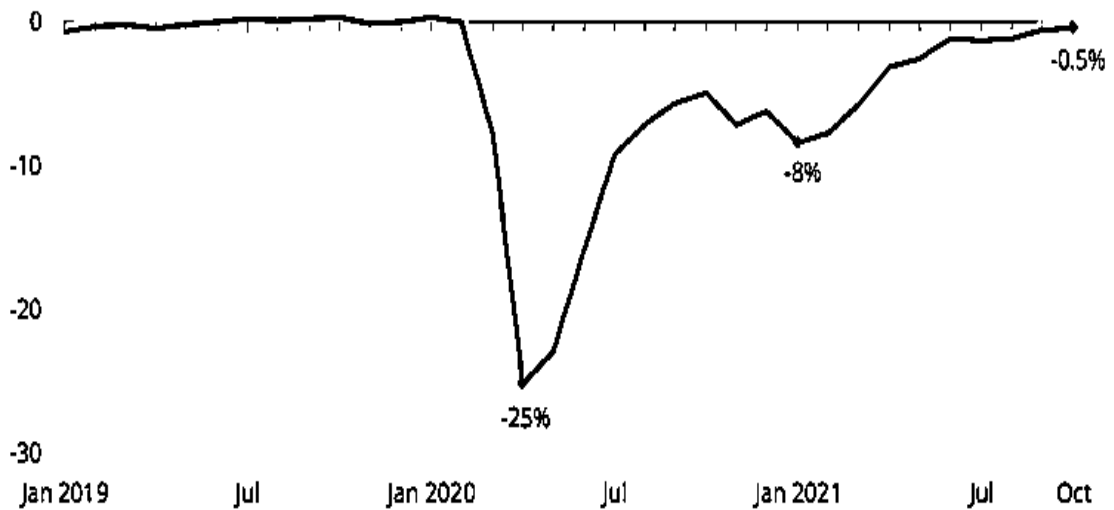
Mənbə: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>

Şəkildən görüldüyü kimi 2020-ci ildə ÜDM-də tarixən böyük bir azalma oldu. İlk kilidləmə zamanı Böyük Britaniyanın ÜDM-i 2020-ci ilin aprel ayında fevral ayında cəmi iki ay əvvəl olduğundan 25% aşağı idi. İqtisadi aktivlik 2020-ci

ilin yaz və yay aylarında artıb və bu, iqtisadiyyatın açılmasını əks etdirir. Bunun ardınca Covid-19 hadisələrinin artması və payız-qış aylarında daha da kilidləmələr iqtisadi fəaliyyətin yenidən azalmasına səbəb oldu.

İstehlakçılar və müəssisələr əvvəlki il uyğunlaşdıqları üçün azalma, ilk kilidləmə zamanı ilə müqayisədə daha az şiddətli oldu. 2021-ci ilin yazında güclü bərpa ÜDM-də artıma səbəb oldu. Baxmayaraq ki, artım yay və payızda yavaşladı. 2021-ci ilin oktyabr ayına olan məlumata görə, ÜDM hələ də pandemiyadan əvvəlkindən 0,5% aşağı idi (Şəkil 10).

Şəkil 10: Real ÜDM səviyyəsində, 2020-ci ilin fevral ayı ilə müqayisədə dəyişiklik

Mənbə: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>

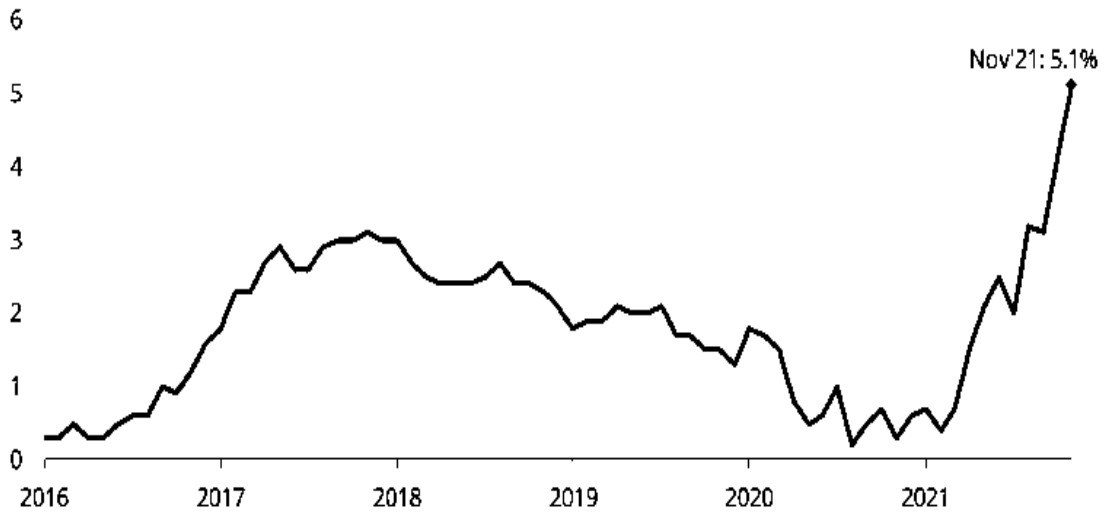
Şəkildən görüldüyü kimi 2021-ci ilin oktyabrında real ÜDM pandemiyadan əvvəlki səviyyədə 0,5% aşağı olub (<https://www.worldbank.org>).

Pandemiya iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə müxtəlif dərəcələrdə təsir göstərmişdir. Qonaqpərvərlik və əyləncə də daxil olmaqla, sosial təmaslardan asılı olan sektorlar xüsusilə pis təsirə məruz qalıb. Bəzi sektorlar, məsələn, maliyyə xidmətləri nisbətən daha yaxşı nəticə göstərib.

İnflyasiya 10 ilin ən yüksək səviyyəsinə çatır. Omicron variantı kimi, bir sıra digər mühüm amillər 2022-ci ildə və ondan sonra iqtisadiyyatı formalaşdıracaq. Bunlardan biri 2021-ci ildən yuxarı qalxmış inflyasiyadır. Bu, qismən qlobal təchizat zəncirlərinin pozulması və enerji qiymətlərindəki artımın nəticəsidir.

Yüksək inflyasiya səviyyələri ev təsərrüfatlarının büdcələrini sıxışdırır və potensial olaraq iqtisadi artımı ləngidir. Statistik məlumatlara əsasən 2021-ci ildə ÜDM-in artımı 7,0% təşkil edib. 2022-ci il üçün ÜDM-in artım proqnozları 5% ətrafındadır.

Şəkil 11: İstehlak qiymətlərinin illik dəyişməsi

Mənbə: <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>

2021-ci ilin oktyabr ayında ÜDM-in 2021-ci ildə 6,5%, 2022-ci ildə isə 6,0% artımı qeydə alınıb. Pandemiyanın dərhal iqtisadi sarsıntısı nəhayət dağıldıqda belə, böhran iqtisadiyyata daimi ziyan və ya “çapıq” ilə nəticələnmə bilər. 2021-ci ilin oktyabrında dərc edilmiş təxminləri bunun ÜDM səviyyəsini pandemiya olmadan olacağı ilə müqayisədə 2% aşağı salacağını göstərir (J. Sachs, G. Schmidt-Traub, C. Kroll, G. Lafortune, 2020, 520 p.).

Tədqiqat işində 178 ölkənin məlumatlarına əsaslanan ekonometrik üsullardan istifadə etməklə COVID-19-dan sonrakı global iqtisadiyyatın zərərləri və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır. Həmçinin, bu ölkələrin ortaq məlumatlarına əsaslanaraq, karantinlərin, beynəlxalq və ölkədaxili səyahət məhdudiyyətlərinin, COVID-19 səbəbiylə yoluxmuş insanların, işsizliyin və insan keyfiyyəti indeksinin dəyişməsinin iqtisadi artıma təsirlərini tapmaq üçün daha bir mühüm məqsəd qoyulub. Ekonometrik metodlardan istifadə edərək ayrı-ayrı ölkələrin təsdiqlənmiş halları ilə bağlı gün boyu məcmu təsdiqlənmiş halların artım

tempini proqnozlaşdırmağa və orta gün ərzində ölüm hallarının dəyişmə sürətini aşkar etməyə cəhd də edilmişdir. Təxmini nəticələrdən məlum olur ki, 2020-ci ildə 178 ölkənin ÜDM-in orta itkisi 83765,17 milyon dollar, orta hesabla bu ölkələrin iqtisadiyyatı ümumi ÜDM-in 16,04%-i qədər daralaraq və orta hesabla bu ölkələrin iqtisadiyyatı 7,67 il müddətində aşağı düşərək, statistik nəticə müşahidə olunub. Həmçinin məlum olub ki, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatı COVID-19 səbəbilə ümumi ÜDM-in 17,07%-i qədər daralmış və bundan sonra da 7 il müddətinə aşağı düşəcək. Beləliklə, demək olar ki, dünya iqtisadiyyatı COVID-19 səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə azalacaq və qlobal tənəzzül mərhələsi başlayacaq. Təxmini nəticələrdən məlum oldu ki, dəyişənlər, ümumi təsdiqlənmiş hallar, kilidləmələr, ölkədaxili səyahət məhdudiyyəti, hava səyahətinə məhdudiyyətlər, işsizlik və insan keyfiyyəti indeksinin dəyişməsi iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir ki, onların təsirləri statistik olaraq kilidləmə və ölkədaxili səyahət məhdudiyyətləridir. Təxmin edilən nəticələrdən məlum olur ki, qlobal fond bazarları 2020-ci ildə 110 ölkə daxil olmaqla 2019-cu ilə nisbətən orta hesabla təxminən 3,08% silinib və orta hesabla 2020-ci ildə işsizlik səviyyəsi 112 ölkənin 2019-cu ilə nisbətən 1,36% artıb. Qlobal iqtisadiyyat keçid dövrünü yaşadığı üçün bu vaxt ərzində bütün dünyada hökumət iqtisadiyyatı bərpa etmək üçün aşağıdakı siyasətləri həyata keçirə bilər:

- bacarıqlı insan kapitalının yaradılması üçün investisiyaların artırılması;
- dəyişən və daha rəqəmsallaşmış dünyanın öhdəsindən gəlmək üçün investisiyaları artırmaq;
- robototexnika və liberal ticarət siyasətlərinə diqqət yetirmək;
- bazara likvidlik yeritmək, beləliklə, maliyyə institutlarının daha çox pul vermək qabiliyyətini artırmaq və insanların əlində daha çox pul olanda daha çox xərcləyəcəklər.

Nəhayət, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kilidləmə və səyahət məhdudiyyətləri qlobal iqtisadiyyatı daraldacağından, insanların həyatını və qlobal iqtisadiyyatı xilas etmək üçün bu ölkələrin hökumətləri tərəfindən kilidləmə və məhdudiyyətlər deyil, qoruyucu tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Uzun müddət davam edən iqtisadi böhranlar böhran zamanı iqtisadi göstəriciləri pisləşdirməklə yanaşı, həm də iqtisadiyyatın uzunmüddətli trayektoriyasının və ya başqa sözlə, potensial məhsulun trayektoriyasının azalmasına səbəb ola bilər. Potensial məhsul, mövcud resurs, texnoloji və institusional məhdudiyyətlər altında iqtisadiyyatın istehsal amillərinin tam yükü ilə istehsal edə biləcəyi məhsulun ümumi səviyyəsidir. Mərkəzi bankların təcrübəsində potensial məhsul istehsalının müvafiq konsepsiyası pro- və ya dezinflyasiya təzyiqi yaratmayan istehsal səviyyəsidir, yəni yeni şoklar olmadığı halda inflyasiyanın hədəf səviyyəsində olduğu səviyyədir. Potensial məhsul statik deyil, istehsal amillərinin dinamikası ilə dəyişir (məsələn, işçi qüvvəsinin artımı).

Koronavirus pandemiyası və onunla bağlı məhdudiyyətlər bütün dünyada böyük iqtisadi böhrana səbəb olub. Bir neçə aydan sonra demək olar ki, bu iqtisadi böhran ilin əvvəlində təxmin ediləndən xeyli uzun və nəticələrinə görə daha ciddi oldu. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda pandemiya tələbi azaltmaqla yanaşı, həm potensial hasilatın səviyyəsinin, həm də ola bilsin ki, artım tempinin azalmasına səbəb olan güclü təklif şoklarına gətirib çıxardı. Bu böhranın əvvəlkilərdən başqa bir fərqi, koronavirusun yaratdığı riskləri effektiv şəkildə aradan qaldırmaq üçün tələb olunan vaxta dair böyük qeyri-müəyyənlikdir. Nəticədə, məhdudiyyətlər tam aradan qaldırıldıqdan sonra potensial məhsulun səviyyəsinin aşağı düşməsinin dərinliyi və artım tempi qalıqların sabitliyindən təsirlənəcək (Gololobova O. and Chmelyova O., 2020, p. 67—72).

Azərbaycan və qlobal iqtisadiyyatların potensial hasilatı pandemiya bir neçə əsas kanaldan təsirləndi.

1. Dünya ticarət və istehsal zəncirləri. Beynəlxalq ticarət mübahisələri və artan proteksionizm fonunda koronavirusdan əvvəl mübarizə aparan qlobal ticarət, pandemiya nəticəsində daha da nəzərəcarpacaq dərəcədə azalıb. Qlobal dəyər zəncirləri pozulub və transsərhəd təchizat zəncirləri birdən həssas olub. Pandemiya zamanı çətinliklərlə üzləşən şirkətlər gələcəkdə oxşar risklərdən qorunmağa çalışacaqlar ki, bu da coğrafi baxımdan daha yaxın tərəfdaşların axtarışına, eləcə də müqavilələr portfelinin şaxələndirilməsinə səbəb ola bilər. Uzunmüddətli

perspektivdə bu cür proseslər tədqiqat və inkişaf işlərinin parçalanmasına səbəb ola bilər ki, bu da indi tez-tez müxtəlif ölkələrin müəssisələrinin konsorsiumları tərəfindən həyata keçirilir. Nəticədə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına və əmək məhsuldarlığının artırılmasına töhfə verən beynəlxalq texnoloji mübadilə sürəti azala bilər. Texnologiyanın yenilənməsi müasir iqtisadiyyatda potensial məhsulun artımının əsas amillərindən biri olduğundan, formalaşmış qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq təcrübələrinin pozulması böhrandan sonrakı bərpaya ciddi mənfi töhfə verə bilər.

2. İstehsal amilləri. Tətbiq edilmiş məhdudiyyətlər və onların ləğvi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik potensial məhsul istehsalına töhfə verən əsas istehsal amillərinə - əmək və kapitala təsir göstərmişdir. Bir tərəfdən, bir çox müəssisələrin adi işinə qayıtması onu göstərir ki, həyata keçirilən tədarük şokunun qısamüddətli ola biləcəyi və potensial məhsula təsirinin qarşısı alındı - mövcud güclər yalnız müvəqqəti olaraq istehsala cəlb olunmadı və fasilə zamanı keyfiyyətlər istehsalını itirmədi. Digər tərəfdən, bir sıra sənaye sahələrində (xüsusilə turizm, əyləncə, istirahət və bəzi fərdi xidmətlər sahələrində) məhdudiyyətlər hələ də qüvvədədir, ona görə də bəzi müəssisələr yenidən açılmaya bilər, bəziləri yenidən strukturlaşma prosesindən keçəcək, bir sıra sənayelər fiziki uzaqlaşma tələblərinə cavab verməli olacaqlar. Bundan əlavə, məhdudlaşdırıcı tədbirlər bir çox işəgötürənləri işçilərini ixtisar etməyə məcbur edib (Məmmədov Z.F., Zeynalov V. 2021, səh. 173–203).

Yaşayış yerinin və ya fəaliyyət sahəsinin dəyişdirilməsi zamanı işçi uzunmüddətli işsizlik dövrünə düşə bilər ki, bu da bilik və bacarıqların qismən itirilməsinə səbəb ola bilər. Yığılmış bilik və bacarıqların itirilməsi insan kapitalını deqradasiya edir, bu da potensial məhsula mənfi təsir göstərir. Əgər işçi iş axtarmağı dayandıрмаğı seçərsə (məsələn, bazarın daralması və ya əlavə xəstəliklər olduqda yoluxma riskinə məruz qalma qorxusu səbəbindən iş axtarmaqdan qəsdən imtina), o zaman işçi qüvvəsi azala bilər. Bu da potensial məhsula mənfi təsir göstərəcək.

Eyni zamanda, pandemiyanın mənfi təsirinin əhəmiyyətli kompensasiyası həm mövcud biznes modellərinin səmərəliliyini, həm də əmək məhsuldarlığını artırmağa kömək edən rəqəmsal texnologiyaların sürətləndirilmiş inkişafı ola bilər.

Bununla belə, işçi qüvvəsinin lazımi bacarıqların formalaşması (xüsusilə də peşəsinə dəyişmək istəyən işdən çıxarılan işçilər üçün) vaxt aparacaq, buna görə də əmək bazarında disbalans yarana bilər ki, bu da fərdi amillərin potensial mənfi təsirini artırır (Dolbneva, D. V., 2020: p. 20—26).

3. gözləntilər və davranış. Pandemiyanın müddəti, effektiv dərman vasitələrinin və virusa qarşı təsdiqlənmiş peyvəndin olmaması istehlakçı və investisiya davranışında dəyişikliklərə səbəb ola bilər ki, bu da iqtisadiyyata cəlb olunan imkanların həcminə və keyfiyyətinə təsir göstərə bilər.

Ev təsərrüfatları ehtiyat tədbiri olaraq fiziki məsafəni tətbiq etməyə davam edə və potensial gəlir mənbələrini itirmək qorxusu ilə pandemiya əvvəlki istehlak nümunələrinə qayıtmamaqla xərclərini məhdudlaşdırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial məhsuldarlığına ilk növbədə təsir edən başqa bir kanal neft bazarında tələb və təklif balansını kimi təsvir edilə bilər. Koronavirusun yayılması bütün dünyada iqtisadi aktivliyin azalmasına səbəb olub. Belə ki, bu da öz növbəsində neftin qiymətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. OPEC+ sazişi neftin qiymətinin səviyyəsini bərpa etməyə imkan verdisə də bununla belə, iqtisadiyyat hasilatda mövcud istehsal potensialından faktiki olaraq kifayət qədər istifadə etmir və müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində potensial hasilatın səviyyəsi azalır. Dezinflyasiya və risk ssenarilərinə daxil olan koronavirusun daha uzun və daha geniş yayılması ciddi məhdudiyyətlərin təkrar (qismən) tətbiq edilməsinə və ya mövcud məhdudlaşdırıcı tədbirlərin (xüsusən, bir sıra hallarda) uzunmüddətli saxlanmasına səbəb ola bilər. Bu halda neftin qiyməti indiki yoldan daha aşağı ola bilər ki, bu da OPEC+ sazişinə yenidən baxılmasına, hasilatın daha da azaldılmasına və nəticədə potensial hasilata daha böyük mənfi təsir göstərə bilər (<https://www2.deloitte.com/az/articles/>).

Ümumilikdə, potensial məhsulun statistik olaraq müşahidə edilə bilən dəyər olmamasına baxmayaraq, yuxarıda müzakirə edilən amillərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə vahid şəkildə təsir etmədiyini iddia etmək olar. Beləliklə, ən əhəmiyyətli mənfi təsirin hava nəqliyyatı sənayesində və neft sənayesində, ən az nəzərə çarpan mənfi təsirin isə qida məhsullarının pərakəndə ticarətində müşahidə olunduğu göz

önündədir. Üstəlik, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən xidmətlərin inkişafına yönəlmiş sənayelərdə (məsələn, e-ticarət, rabitə, saxlama və məlumat mübadiləsi) potensial məhsul istehsalının artması müşahidə edilir.

Pandemiya hələ də iqtisadi reallığın bir hissəsidir, buna görə də təsvir olunan kanalların Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial məhsuluna yönəldilməsinin keyfiyyət səviyyəsində müəyyən edilməsinə baxmayaraq, kəmiyyət hesablamaları yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənliyə məruz qalır.

3.2. Covid-19 pandemiyası dövründə gömrük üzrə vergi daxilolmalarının makroiqtisadi göstəricilərə təsirinin qiymətləndirilməsi

COVID-19 pandemiyası həyatımızı heç təsəvvür etmədiyimiz şəkildə dəyişdi. Ancaq aydın oldu ki, qlobal ticarətin və malların sərhədlərdən, xüsusən də zəruri malların ən çox ehtiyac duyulan ərazilərə rahat axınını dəstəkləyən təşəbbüslərin daha çox əhəmiyyəti var.

Dünyanın ən böyük beynəlxalq logistika şirkəti olan Deutsche Post DHL-də bu pandemiyanın qlobal ticarətə təsirini, eləcə də gömrük işçilərinin öz vəzifələrini yerinə yetirmə qabiliyyətini hamıya göstərdi. Əksər ölkələr pandemiya zamanı yeni normaya uyğunlaşmaq üçün addımlar atıb. Qarşıdakı problem bu təsiri minimuma endirmək və vəziyyət yaxşılaşdıqdan sonra güclü bərpanı necə dəstəkləməkdir. Burada gömrük ən əsas rol oynayan sektordur.

Sərhəddə bürokratiyanı və xərcləri minimuma endirmiş ölkələr bunu etməyənlərdən daha çox faydalana bilmişlər. İndi ölkələri həm sağlamlıq, həm təhlükəsizlik, həm də iqtisadi baxımdan dəstəkləmək üçün hətta ən əsas islahatları həyata keçirmək üçün heç vaxt daha vacib vaxt olmayıb. COVID-19 pandemiyası həm DGK-nin Yenidən İşlənmiş Kioto Konvensiyasının, həm də ÜTT Ticarətin Asanlaşdırılması Sazişinin əhəmiyyətini göstərdi (Məmmədov Z.F., Vəliyev E.N., Veysov E.N., 2020: s.131-136).

Ölkələr uyğunluq və ticarətin asanlaşdırılması arasında lazımi tarazlığı saxlayaraq davamlı iqtisadi artım maraqlarına uyğun hərəkət etməlidir. Həqiqətən də proseslər şəffaf və icrada ardıcıl olmalıdır.

Uyğunluğun idarə edilməsi və ticarətin asanlaşdırılmasının dəstəklənməsi arasında aydın tarazlıq əldə edilməlisə, həm dövlət, həm də özəl sektor öz rolunu oynamalıdır.

Gömrük və digər sərhəd qurumlarına normal mühitdən kənarında fəaliyyət göstərməyə və dəyişən şəraitə sürətlə uyğunlaşa bilməyə imkan verən yaxşı işlənmiş davamlılıq planlarının olması vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Aşağıda DGK tərəfindən artıq vurğulanmış bəzi əsas tövsiyələr verilmişdir və özəl sektor nöqtəyi-nəzərindən bu böhrandan mümkün qədər ağrısız çıxmaq istəyiriksə vacibdir (Abbasov A.M., Məmmədov Z.F., Əliyev S.A.,2019,s. 124-133).

Kritik malların sürətləndirilməsi: Koronavirusun yayılması ilə bağlı məsələlərə və ya vəziyyətlərə birbaşa təsir edən və ya aradan qaldırmağa kömək edən malların sürətləndirilmiş şəkildə rəsmiləşdirilməsinə DGK tərəfindən aydın təlimat verilmişdir. Bundan əlavə, DGK veb-saytı həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas tibbi və təcili yardım mallarının rəsmiləşdirilməsinin sürətləndirilməsinə dair model sazişi üzrə təlimat təqdim etmişdir.

Risqlərin idarə edilməsi sistemləri və gəliş öncəsi emal: Gəliş zamanı aşağı riskli yüklərin buraxılışını sürətləndirmək və həm gömrük əməkdaşlarını, həm də idxalçıları qoruyacaq şəxsi əlaqəni minimuma endirmək məqsədi ilə risklərin idarə edilməsi sistemlərinin və gəliş öncəsi prosedurların qəbulunu ixracatçılar təşviq edib. Pandemiya zamanı bəzi tədbirlər yalnız müvəqqəti olaraq həyata keçirilsə də, bir çoxları gündəlik əməliyyatların bir hissəsinə çevrilməlidir və risklərin idarə edilməsindən istifadə hər bir gömrük idarəsinin silah anbarında alət olmalıdır. Həm risklərin idarə edilməsi sistemləri, həm də risk profilinin yaradılması ticarətin asanlaşdırılması və uyğunluğun təmin edilməsi üçün əsas imkanlardır. O, həmçinin administrasiyalara məhdud gömrük resurslarından istifadəni optimallaşdırmağa kömək edir.

Fiziki yoxlamaları minimuma endirmək: Məhdud yoxlama resurslarından daha səmərəli istifadə etmək üçün gömrük orqanları qeyri-vacib və ya vaxta həssas olmayan fiziki yoxlamaları və inzibati yoxlamaları azaltmalı və bunun əvəzinə kritik rəsmiyyətlərə və yüksək riskli daşımalara diqqət yetirməlidir.

Elektron sənədləşdirmə: Rəqəmsallaşma heç vaxt indiki qədər vacib olmamışdır. Sosial məsafəni qorumaq üçün gömrük bəyannamələrinin və əlaqəli sənədlərin elektron şəkildə ötürülməsi vacibdir (Dolbneva, D. V., 2020: p. 20—26).

Rəqəmsallaşmaya doğru hərəkətin köhnə kağıza əsaslanan əl proseslərini təkrarlamamasına diqqət yetirilməlidir. Rəqəmsallaşmaya doğru addım elektron bəyannamələrin çap nüsxələrinə, rəqəmsal imza əvəzinə təlimata, tarix ştamplarına və e-poçt və ya gömrük rəsmiləşdirilməsi sistemi vasitəsilə elektron təsdiq əvəzinə üzbəüz təsdiqlərə ehtiyac olmadan tam sənədsiz əməliyyata gətirib çıxarmalıdır.

Manual prosesləri yerində buraxmaq nəinki əhəmiyyətli gecikmələrə və xərclərə gətirib çıxarır, həm də hazırkı COVID-19 böhranında həm gömrük əməkdaşlarını, həm də idxalçıları/ixracatçıları lazımsız fiziki təmaslara ehtiyac səbəbindən risk altında qoyur.

Digər kağız əsaslı proseslər üçün son tarixlərin uzadılması: Təhlükəsizlik, sağlamlıq və rifah üçün kritik hesab edilməyən digər qeyri-vacib kağız əsaslı proseslər də uzadılmış son tarixlər olmalıdır. Nümunələr icazənin işlənməsi, rüsumların ödənilməsi və daşınma rəsmiləşdirilməsi ilə birbaşa əlaqəli olmayan digər hesabat və proseslərdir.

Tarif güzəştləri: Bu, DGK tərəfindən geniş şəkildə bildirilmiş və əsas tibbi məhsulların və avadanlıqların, əczaçılıq mallarının və ərzaq məhsullarının sürətli çatdırılmasını təmin etmək üçün tamamilə həyati əhəmiyyət kəsb edən bir şeydir.

Rüsum və ödənişlərin təxirə salınması: Fiskal ödənişlər üçün elektron ödənişlər və kağız əsaslı ödəniş protokollarına ehtiyacın azaldılması məqsədi ilə böhran müddətində rüsum və rüsum ödənişləri üzrə cərimə və faizsiz möhlət elan etməyi nəzərdən keçirilib. Bu müddət ərzində cərimələr və yığımlar proporsional şəkildə idarə edilməli və birbaşa COVID-19 pandemiyası ilə əlaqəli gecikmələr səbəbindən bəyannamələr üçün son tarixlərə əməl etməyənlərdən fərqli olaraq, qəsdən uyğun gəlməyənlərə yönəldilməlidir.

Nəhayət, standartlar hər hansı ixrac/idxal məhdudiyətləri üçün mərhələli icra müddəti ilə aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Gömrük əməkdaşlarının nəyin edilməsi lazım olduğunu dəqiq dərk etmədən nəyisə tətbiq etməyə çalışdıqları bir

mövqedə yerləşdirilməmələrini təmin etmək üçün təlim həm də icraya uyğun olmalıdır (Məmmədov Z.F., Zeynalov V., 2021, səh. 173–203).

Özəl sektor nöqtəyi-nəzərindən, gömrük idarələri tələblərə dair dəqiq müəyyən edilmiş və sadələşdirilmiş təlimatları dərc etməli və ixracın təsdiqi üçün yoxlamaların xərc yükünü minimuma endirməlidir.

Azərbaycan hökuməti 2020-ci ilin əvvəlindən dünyanın bir çox ölkələrində COVID-19 pandemiyasının sürətlə yayılmasına çevik reaksiya nümayiş etdirib. Pandemiyanın nəticələrini öyrənmək, sosial izolyasiya tədbirlərini həyata keçirmək və iqtisadiyyata mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə Nazirlər Kabineti yanında Qərargah yaradılıb. Pandemiyanın və nəticədə dünya enerji və fond bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların iqtisadiyyata, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluğa və sahibkarlığa mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı Prezidentin Sərəncamının icrası ilə bağlı qısa və ortamüddətli yol xəritəsi hazırlanıb. Yol xəritəsi 3 sahəni əhatə edir (Şəkil 12).

Şəkil 12: Pandemiyanın mənfi təsirlərinin azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər.

Mənbə: <https://president.az/az/articles/view/36228>

Pandemiya ilə əlaqədar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yaranan problemlər xarici ticarətə də öz təsirini göstərüb. Pandemiya zamanı biznesdə və iqtisadiyyatda artan qeyri-müəyyənliklər əsas ticarət tərəfdaşlarının iqtisadiyyatlarının daralmasına və potensial sifarişlərin azalmasına səbəb olub.

Nəticədə xarici ticarət dövriyyəsi həcm və dəyər baxımından azalmışdır. Yaranmış vəziyyətə operativ reaksiya verən Azərbaycan hökuməti qeyri-neft ixracının azalmasının qarşısını almaq üçün stimullaşdırıcı və dəstəkləyici tədbirlər görüb.

Beynəlxalq təcrübəyə riayət etmək və qeyri-neft məhsullarının ixracına marağı artırmaq məqsədilə ixrac nişanı olan malların satışı mexanizminin Vergi Məcəlləsinə daxil edilməsi yerli məhsullar üçün qiymət üstünlüyünə gətirib çıxaracaq. İdxal olunan və yerli istehsal olunmayan xammal və aralıq mallardan asılı olan yerli istehsal sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə müvafiq siyahı üzrə gömrük rüsumundan azad olmaların tətbiqi ixrac olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində atılan addımdır. Sahə təhlili göstərir ki, bəzi ixrac olunan mal və məhsulların yerli istehsalı müqayisəli üstünlüyə malik deyil. Bu xammal və ara məhsulların idxalı və onların istehsal komponentinə cəlb edilməsi ixrac olunan məhsulun xarici bazarlarda qiymət üstünlüyünü artıracaq. Sahibkarlar tərəfindən ölkə daxilində xüsusi gömrük prosedurlarından istifadənin stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi və xarici sifarişlər artıma şərait yaradacaq. Beləliklə, fiziki və ənənəvi xidmətlərin ixracı ticarətinin pandemiyanın mənfi təsirlərindən qorunması həm də iqtisadi aktivliyin azalmasının qarşısını alacaq.

Pandemiyadan əvvəlki dövrdə istehsalın artırılması və xarici bazarlara çıxışın artırılması üçün stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq edilib. Xarici ticarətin şaxələndirilməsi həm idxalçıların, həm də ixracatçıların rifahı, həm də makroiqtisadi sabitliyin davamlılığı üçün mühüm şərtidir. İdxalın diversifikasiyası ixracın diversifikasiyası qədər əhəmiyyətlidir. İdxalın şaxələndirilməməsi müxtəlif sektorların davamlı istehsalına və xidmətlərinə mənfi təsir göstərir. Məhsul və coğrafiya baxımından idxalın şaxələndirilməsi ixracın şaxələndirilməsi qədər prinsipialdır. İdxalın coğrafi və məhsul şaxələndirilməsi ticarətin statistik artımından daha çox ticarətin keyfiyyətinə aiddir. Eyni zamanda idxalın şaxələndirilməsi ixracın diversifikasiyasına təsir göstərir (<https://president.az/articles/>).

Daha rəqabətqabiliyyətli ixracı təmin etmək üçün ucuz və keyfiyyətli xammal komponentlərinə ehtiyac var. Dünya ticarətində, eləcə də Azərbaycanın xarici

ticarətində liberallaşdırma siyasətinin fəlsəfəsi təkcə istehlakçıların daha ucuz məhsullara çıxış imkanlarını artırmaq deyil, həm də makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün ixracın həcmi və dəyərini artırmaqdan ibarətdir. Azərbaycanda xarici ticarətin iştirakçıları, məhsulları və coğrafiyası baxımından idxalın diversifikasiyası ixracın diversifikasiyasından daha genişdir.

Onu da qeyd etmək olar ki, 2021-ci il yanvarın 1-dən Neft emalı zavodlarının (NEZ) yenidən qurulması məqsədilə Azərbaycana gətirilən mal və materialları da, 2 il müddətinə gömrük rüsumlarından azad edilib. Bu barədə Azərbaycan Nazirlər Kabineti qərar verib.

Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən, bu güzəştlər illik istehsal gücü ən azı 3 milyon ton olan neft emalı zavodlarının yenidən qurulması məqsədilə ölkəyə idxal olunan mal və materiallara şamil edilir. Hazırda Azərbaycanda bu tələbə cavab verən yeganə müəssisə adı Bakı Neft Emalı Zavodudur. Heydər Əliyev (BNPZ), BOR irimiqyaslı modernləşdirmə və yenidənqurma layihəsini həyata keçirir ki, bu da 2,2 milyard dollar dəyərində qiymətləndirilir. Layihənin 2024-2025-ci illərdə başa çatdırılması planlaşdırılır (<https://nk.gov.az/az/category/2/>).

BOR SOCAR-ın (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti) bir hissəsidir. Bundan başqa, Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən, COVID-19 koronavirus pandemiyasına qarşı vaksinlərin və onlar üçün şprislərin Azərbaycana idxalı iki il müddətinə - 2021-ci il yanvarın 1-dən gömrük rüsumundan azad edilib.

Əvvəllər xəbər verildiyi kimi, 2020-ci ilin dekabrında Azərbaycan Vergi Məcəlləsinə dəyişiklikləri təsdiqləyib, buna əsasən, COVID-19 koronavirus pandemiyasına qarşı peyvəndlərin və onlar üçün şprislərin, habelə neft emalı zavodlarının yenidən qurulması üçün mal və materialların ölkəyə idxalı illik tutumu ən az 3 milyon ton olan, vergilərdən azaddır.

COVID-19 pandemiyası yerli və transsərhəd e-ticarətdə artımı sürətləndirdi. Kilidləmələr, hərəkət məhdudiyətləri və yoluxmanın qarşısını almaq üçün sosial uzaqlaşma həm mallar, həm də xidmətlər üzrə ümumi ticarətdə rəqəmsal ticarətin payını artıraraq onlayn və rəqəmsal kanallara keçidi şərtləndirdi.

Pandemiya zamanı qlobal tendensiyaları və pandemiya sonrası bərpa

zamanı e-ticarətə imkan yaratmaq üçün dünya miqyasında hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən siyasət cavablarını ümumiləşdirir. O, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dörd Regional Komissiyası tərəfindən aparılan tədqiqatlara və bütün təşəbbüslər üçün eTrade kontekstində UNCTAD tərəfindən hazırlanmış qlobal hesabatə əsaslanır (Məmmədov Z.F., Vəliyev E.N., Veysov E.N. 2020, s.131-136).

Pandemiya ilə məşğul olan və ona reaksiya verən müəssisələrin, istehlakçıların və hökumətlərin təcrübələri ölkələr və regionlar arasında əsasən ümumi rəqəmsallaşma və internetə nüfuz etmə dərəcəsinə və rəqəmsal əlaqənin keyfiyyəti rabitənin etibarlılığı və logistika şəbəkələri rəqəmsal ödəniş mexanizmlərinin qəbulu fərdlərin və müəssisələrin rəqəmsal bacarıqları və qurulmuş onlayn platformaların və bazarların mövcudluğuna görə fərqlənirdi.

Elektron ticarət fəaliyyətinin yüksəlişi əsasən ölkələr daxilində baş verib alışların tezliyi və onlayn alınan mal və xidmətlərin çeşidi bununla belə, ümumi tendensiyalar müəyyən edilə bilər. Pandemiyadan əvvəl daha az iştirak edən əhalinin aşağı gəlirli təbəqələri arasında daxili e-ticarətin nüfuzu nisbətən daha çox artıb.

Digər tərəfdən, transsərhəd elektron ticarətə beynəlxalq nəqliyyat və logistika şəbəkələrindəki fasilələr, habelə sərhəd prosedurlarında yaranan darboğazlar, xüsusən də pandemiyanın ilkin mərhələlərində 2020-ci ilin ikinci semestrində bəzi bərpa əlamətləri ilə mənfi təsir göstərdiyi görünür.

Transsərhəd hava, dəniz və avtomobil nəqliyyatına qoyulan məhdudiyyətlərin yaratdığı qlobal təchizat zəncirlərindəki pozulmalar e-ticarət platformaları və bazar yerləri üzərində aparılan əməliyyatlar da daxil olmaqla beynəlxalq malların elektron ticarətinə mənfi təsir göstərmişdir. Məsələn, Rusiyadan edilən sorğunun məlumatları göstərdi ki, 2020-ci ilin may ayına qədər əvvəllər alış-veriş etmiş istehlakçıların 26%-i beynəlxalq veb saytlar alışların tezliyini azaldıb və 32% onlardan tamamilə imtina edib. Braziliya və Uruqvaydan gələn gömrük məlumatları da 2020-ci ilin birinci semestrində beynəlxalq bağlamaların daşınmalarında kəskin azalma olduğunu göstərir (Gololobova O. and Chmelyova O., 2020, p. 67—72.).

Adətən onlayn sifariş edilən kiçik bağlamaları daşıyan sənişin reysləri kəskin

şəkildə azaldı, baxmayaraq ki, bəziləri yük, xüsusən də havalandırma cihazları və fərdi qoruyucu vasitələr kimi vacib səhiyyə vasitələrini daşımaq üçün yenidən yerləşdirildi.

Bəzi hallarda quru sərhədləri bağlandı, pandemiya xüsusən də Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionları kimi dənizə çıxışı olmayan ölkələrə təsir etdi.

Dəniz konteyner ticarəti də azalıb. Kadr çatışmazlığı və daha mürəkkəb risklərin idarə edilməsi prosedurları səbəbindən sərhəd nəzarəti proseslərinin ləngiməsi beynəlxalq ticarət axınlarına da mənfi təsir göstərmişdir.

Məhdudiyyətlərin miqyası və müddəti ilə bağlı qeyri-müəyyənlik və məhdud məlumat, habelə malların hərəkətini tənzimləyən tələb və qaydalarda dəyişikliklər onsuz da çətinlik yaradan ssenarinin yaranmasına eləcə də, sərhəddə gecikmələrə və tıxaclara səbəb olub.

Qlobal məlumatlar (2020) göstərir ki, gələn bağlamalar üçün gömrük və sərhəd rəsmiləşdirilməsi üçün orta vaxt 2020-ci ilin yanvar ayının sonundan aprelin ortalarına qədər 97% artıb və qapalı poçtların nisbəti ixracın son təyinat yerinə çatmaması ehtimalının göstəricisidir. 2019-cu il üçün baza səviyyəsindən 136% yüksək olub, tarixi maksimuma çatıb. Bununla belə, mövcud məlumatlar və sənaye iştirakçıları ilə məsləhətləşmələr göstərir ki, ekspress göndərişlər böhrandan poçt daşımalarına nisbətən daha az təsirlənmiş ola bilər, çünki birincilər öz yük qabiliyyətinə arxalana bilirdilər. Pandemiya inkişaf etdikcə, qeyri-müəyyənlik azaldıqca, sərhəd agentlikləri maddi-texniki problemləri həll etdi və bizneslər yeni reallığa uyğunlaşdı, UPS və PayPal məlumatlarında əks olunduğu kimi, transsərhəd e-ticarət həcmi və dəyəri 2020-ci ilin üçüncü rübündə bir qədər yaxşılaşdı.

Tarixi statistik məlumatlara görə, pandemiyanın təsirlərinə baxmayaraq, ixracda yüksək paya malik az sayda mallar minimal dəyişikliklərə məruz qalıb. İnnovativ həllərin tətbiqindən azad ticarət sazişlərinin bağlanmasına qədər tədbirlərin həyata keçirilməsi beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan səmərəli addımlardır. Həmçinin biznes mühitinin liberallaşdırılması və ixracatçılar arasında rəqabətin təmin edilməsi pandemiya sonrası dövrdə ixracın şaxələndirilməsinə töhfə verəcək. İxracda kiçik və orta müəssisələrin payının artırılması üçün ucuz

maliyyə resurslarına çıxışın təmin edilməsi, ixracyönümlü kreditlərin və müxtəlif dəstək tədbirlərinin (beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tətbiqi, elmi-tədqiqat və inkişaf xərcləri) təmin edilməsi pandemiya sonrası dövrdə ixracın diversifikasiyasında məhsulların çeşidini genişləndirəcək (<https://www.sosial.gov.az>).

Pandemiya zamanı ixrac məhdudiyyətlərindən irəli gələn ciddi ixrac problemləri post-pandemiya dövründə azad ticarəti daha da inkişaf etdirəcək. Azərbaycanın həvəsləndirici və dəstək verən ticarət və gömrük ittifaqlarına üzvlüyünün təmin edilməsi beynəlxalq ticarətə açıq olmaq yolunda əsas problemlərdən biridir. Beləliklə, ixracın diversifikasiyası birbaşa iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən asılıdır. İqtisadi inkişafa və artıma nail olmaq üçün ixracın diversifikasiyası siyasətlərinə diqqət xarici ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlıdır. Hazırda müqayisəli üstünlüyə malik məhsullar qiymət üstünlüyünə malik olmalı və keyfiyyət standartlarına cavab verməlidir. Azərbaycan biznes mühitinin innovativ həllərə meyli olması, eləcə də müqayisəli üstünlüyə malik məhsulların müəyyən edilməsi üçün kommersiya strukturları tərəfindən bilik və ixtiralar əsaslanan modellərin tətbiqi diversifikasiyanı daha da sürətləndirəcək.

3.3. Postpandemiya dövründə Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri

COVID-19-da dünya iqtisadiyyatı tamamilə təvazökar iqtisadi və sosial quruluşdan bir-birinə qarışan mürəkkəb iqtisadi və sosial sistemlər toplusuna dəyişdi. Biz iqtisadi və sosial sistemlərin çöküşünün şahidi olduq. Belə bir enişlə beynəlxalq sifarişlər də dərin dəyişikliklər yaşadı. Milli və beynəlxalq maliyyə bazarlarında da böyük dəyişikliklər müşahidə olunub. İqtisadi və sosial artım parametrlərinin qrafiki qeyri-mütənasib olmuşdur. Maliyyə bazarlarında biz xüsusilə valyuta məzənnələrində həddindən artıq dəyişkənlik gördük. Üstəlik, pandemiya sonrası iqtisadi və maliyyə bazarı böhranlarının ardıcılığı var. COVID-19-un ümumilikdə milli və qlobal səviyyədə makroiqtisadi qeyri-sabitliyə və xüsusən də maliyyə qeyri-sabitliyinə təsiri az deyil. Böhranlar zamanı makroiqtisadi qeyri-sabitliyə dair mövcud biliklər toplusu məhduddur və eyni

zamanda müxtəlif nəticələr göstərir. Bir çox empirik tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, makroiqtisadi qeyri-sabitlik iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir, iqtisadiyyatı pozur, şoklar və narahatlıqlar yaradır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (UNO) COVID-19-u 2008-ci ilin Qlobal Maliyyə Böhranı kimi bir çox qlobal maliyyə sarsıntularından daha pis olan pandemiya elan etdi. Bu, makroiqtisadi şokları və asimetriyaları ağırlaşdırdı və milli gəlir kimi müxtəlif əsas makroiqtisadi aqreqlərə mənfi təsir göstərdi (<https://www.worldbank.org/en/home>).

COVID-19-un bütün dünyada, xüsusən də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda ardıcıl şəkildə məruz qalması onu göstərir ki, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə makroiqtisadi qeyri-sabitliyin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilirlər. İqtisadi islahatlara başlandıqdan sonra milli gəlirin, məcmu istehsalın və məşğulluğun artması ilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi dəyişkənliyin artması tendensiyası da müşahidə edilmişdir. Bu davranış onsuz da pandemiyanı daha da pisləşdirir. Beləliklə, Koronavirus hadisələrinin azaldılması üçün iqtisadi və səhiyyə resurslarının bölüşdürülməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün iqtisadi resursların (xüsusilə səhiyyə resursları) genişləndirilməsinə və səhiyyə sektorunun şaxələnməsinə həddindən artıq ehtiyac var. Səhiyyə ilə iqtisadiyyatın digər mühüm sektorları arasında bir-birini tamamlayan elə bir əlaqə olmalıdır ki, zaman keçdikcə yaxşılaşsın. Gəlir, istehsal və məşğulluq tərəflərinə gəldikdə, bu çətin zamanda idxalı əvəzləmə və ya daxilə yönəlmiş ticarət strategiyası qəbul edilməlidir. Hökumət yerli və ya yerli istehsal olan malları dünyanın qalan hissəsindən və ya xarici rəqabətdən qorunmalıdır. İdxal üçün kvota və rüsumlar şəklində ikili təhlükəsizlik şəbəkəsinə malikdir ki, bu da idxal olunan mallara baha başa gəlməsi və bununla da onların istehlakını azaldır. Bir çox iqtisadçı və ticarət ekspertləri bu cür siyasətlərin uzunmüddətli perspektivdə davamlı olmadığı üçün indiki dövrdə işləməyəcəyini iddia edirlər. COVID testləri və digər əsas sağlamlıq testləri üçün daxili tələbat yoxdur, buna görə də bu gün onlar bunu qeyri-real və qeyri-davamlı hesab edə bilərlər. Buna görə də, daxili resurslar kifayət qədər istifadə olunmamış qala və iqtisadi artım ləngiyə bilər (Dolbneva, D. V., 2020, p. 20—26).

Covid pandemiyası dövrünün yaratdığı ekstrimal şərait, bütövlükdə global iqtisadi şəraitlə bərabər milli inkişaf müstəvisində də təzə çağırışlar yaradır. Hazırda ölkə iqtisadiyyatında xronikləşmiş və hələ də həllini tapmayan problemlərlə yanaşı, yeni şəraitin yaratdığı böyük “çağrılar səbəti” var. Məlumdur ki, heç bir dövrdə, heç bir ölkədə “tam hüquqlu” iqtisadi inkişaf modeli mövcud olmayıb və bu, iqtisadi baxımdan mümkün deyil. Amma sivilizasiyanın davamlı yüksəlişi ilə “görünən” problemlərin həllinə ehtiyac artır və onların həll edilməməsinin dəyəri daha effektiv olur. Məsələnin özəlliyi ondan ibarətdir ki, iqtisadi inkişafın ümumi səviyyəsinə və bazar münasibətlərinin dərinləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı gözlənilənlərin əksinə olaraq getdikcə daha çoxlu sayda dövlət sektorunun təsirinə düşür. Bu məqsədlə iqtisadiyyatda görünən çoxsaylı təzahürlər arasında təəssüf ki, istisnasız olaraq inhisarçı şirkətlər dövlət büdcəsinə ağır yükə çevrilib. Belə ki, idarəetmənin formalaşmış xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanda dövlət şirkətlərinin dövlət maliyyəindən asılılığı azalmır, artmaqda davam edir. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində təkmilləşdirilmiş qaydaların olmaması, dövlət şirkətlərinin korporativ statusunun zəif olması, dövlət inhisarlarının oliqarx idarə olunmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, iqtisadiyyatda faktiki inhisarçı mövqe tutan 14 iri dövlət şirkəti büdcə yardımına ehtiyacı olan, gəlirsiz şirkət kimi fəaliyyət göstərir.

Bu şirkətlərin büdcəsinin yükü artır, dövlət şirkətlərinin vergi ödənişləri isə azalır. Dövlət şirkətlərinin büdcə üzərindəki dominantlığı son nəticədə ölkədə biznes mühitinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, onsuz da haqsız, qeyri-sağlam rəqabət mühitində fəaliyyətdə olan özəl sahibkarlıq iri dövlət şirkətlərinin inhisarına keçmək məcburiyyətində qalır. Qurulmuş dövlət şirkətləri 11 müxtəlif statusundan sui-istifadə edərək digər özəl müəssisələri özlərinə tabe edib, daha çox gəlir əldə etməyə çalışırlar. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, AR-nın iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və onun davamlılığının artırılması bir çox amillərdən asılıdır.

Hazırkı şəraitdə makroiqtisadi sabitliyin yalnız maliyyə amilləri, xüsusilə də makroiqtisadi sabitlik hesabına təmin edilməsi effektiv olmayacaq. Buna görə də,

Prezident tamamilə haqlı olaraq Maliyyə Sabitliyi Şurasını ləğv etdi. 2020-ci ilin IX ayında yeni geniş tərkibli İqtisadi Şuranın (ESS) yaradılması haqqında fərman imzaladı. Fikrimizcə, ölkəmizin əsas məqsədi dövlət orqanlarının, alim və mütəxəssislərin birgə səyləri ilə təcili olaraq MİİS-nin (Milli İqtisadi İnkişaf Strategiyasının) formalaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə inkişaf strategiyasının məqsədlərini və islahatlar prioritetlərini əsasən düzgün formalaşdırmaq vacibdir. Prioritetləri təyin edərkən, bütövlükdə iqtisadiyyatın ətalət sistemi kimi “özünü inkişaf etdirmək” potensialının olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bunun üçün burada islahatlar “paliqon” yanaşma əsasında yox, düşünülmüş təkamül və ardıcılıq prinsipi formasında aparılmalıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, bu halda islahatların əsas istiqaməti, ilk növbədə, inkişafı əngəlləyən aşağıdakı problemlərin təcili həllindən ibarət olmalıdır:

- Bazar mexanizminin iqtisadiyyatda hüquqi bazasının formalaşdırılmasının sona çatdırılması: Bütçə, maliyyə nəzarəti, rəqabət, Vergi məcəllələri və təbii ehtiyatlardan istifadə və s. haqqında vacib qanunların qəbul edilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın konstitusiya normaları çərçivəsində, vəzifə, səlahiyyətin birmənalı təsnifatına əsaslanan idarəetmə sisteminin dövlət rəşional modelinin formalaşdırılması;
- Yığılmış kapitalın amnistiyası yolu ilə gəlirlərin açıqlanması mexanizminin yaradılması;
- Dövlət müəssisələrinin korporativləşdirilməsinin sona çatdırılması, özəlləşdirməyə başlanması, dövlət müəssisələri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına keçidin sona çatdırılması;
- Dövlət, müəssisələrinin, dövlət şirkətləri, habelə özəl sektorun fəaliyyətində hesabatlılığın, şəffaflığın təmin edilməsi məqsədilə beynəlxalq korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinin sona çatdırılması;
- Mülkiyyət hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin və müqavilə öhdəliklərinin icrasının əlçatanlığının və səmərəliliyinin təmin edilməsi.

Yeni inkişaf strategiyasının əhatə dairəsinə Mİİ-nin (milli iqtisadiyyatın inkişafının) hazırkı xarakterindən irəli gələn “xroniki” problemlərin həlli, habelə

Covid-19 pandemiyasının yaratdığı yeni çağırışlara cavab verilməsi ilə bağlı aşağıdakı məsələlər daxil edilməlidir.

Azərbaycanın, eləcə də digər dövlətlərin rəqabət qabiliyyəti beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hazırlanmış müxtəlif meyarlar əsasında qiymətləndirilir. Ayrı-ayrı mövqələrdə müəyyən fərqlə, ümumilikdə, ölkənin rəqabət qabiliyyəti onun iqtisadiyyatının innovativliyi, bütün strukturların müasirləşdirilməsi, ardıcıl və dayanıqlı siyasət, insan kapitalının inkişafının yüksək səviyyəsi, eləcə də malların və xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılması rəqabətqabiliyyətliliyi göstəricilərinə əsaslanır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Koronavirus COVID-19 pandemiyası, dövrümüzün qlobal sağlamlıq böhranı və İkinci Dünya Müharibəsindən bəri qarşılaşdığımız ən böyük problemdir. Pandemiya dünya iqtisadiyyatına təsirsiz ötüşmədi. Bu da dövrümüzün ən aktual məsələsidir. Son zamanlar demək olar ki, bütün dünya koronavirusun (COVID-19) yayılması səbəbindən qeyri-sabit iqtisadi vəziyyətlə üzləşib. Bütün dünyada iqtisadi artım sənəyib, iqtisadi və maliyyə böhranı var. Bu prosesin dünya iqtisadiyyatına, o cümlədən Azərbaycan iqtisadiyyatına öz təsiri var. Bu müddəə iqtisadiyyatın bir çox sahələrinə, o cümlədən bank sistemində təsirini əks etdirir.

Nəticəyə əsasən qeyd etmək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələri kimi bank sektoru da çətin şəraitdə işləməli, müştərilərə dəstək üçün müəyyən addımlar atmalıdır. Bildiyiniz kimi, Azərbaycanda koronavirusun geniş yayıldığı dövrdə insanların sıx toplaşdığı yerlərə səfərlərin minimuma endirilməsi üçün bütün lazımi tədbirlər görülüb. Pandemiya dövründə bankın filialları bütün təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməklə müştərilərə tam şəkildə xidmət göstərməkdə davam etmişdir. Kommersiya bankları bu dövrdə müştərilərin əməliyyatlarını asanlaşdırmaq, ehtiyaclarını ödəmək üçün əllərindən gələni ediblər. Mövcud müştərilərin dəstəklənməsi, sahibkarlara endirim və güzəştlərin verilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərib. Müştərilərdən banka daxil olan fiziki müraciətlərin sayının azaldılması üçün bütün tədbirlər görülüb. Kommersiya bankları ilk dəfə pensiya kartı alan 65 yaşdan yuxarı müştərilərinə kartlarını yaşadığı ünvanda çatdırıb.

2020-ci il martın 19-dan Azərbaycanda koronavirus pandemiyasının milli iqtisadiyyata, makroiqtisadi sabitliyə, məşğulluq məsələlərinə, o cümlədən sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması məqsədilə müvafiq təkliflərin hazırlanması məqsədilə xüsusi proqram yaradılıb. Proqramın həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən 2,5 milyard manat (ÜDM-in 3 faizi) vəsait ayrılıb.

Bütün bu görülən işlər sübut edir ki, dövlət hadisələri hərtərəfli təhlil edir, baş verə biləcək neqativ prosesləri proqnozlaşdırır və onların aradan qaldırılması üçün bütün lazımi qərarları qəbul edib.

Tədqiqatda aparılmış təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Koronavirus pandemiyasının baş verməsi dünya iqtisadiyyatının, ticarət həcminin və əmtəə qiymətlərinin azalmasına, habelə yeni bazar iqtisadiyyatlarından kapitalın çıxmasına səbəb oldu.
- Pandemiyadan sonra Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) dünya iqtisadiyyatı üçün artım proqnozlarını aşağı saldı. Belə ki, BVF 2020-ci ilin yanvar ayında dünya iqtisadiyyatının bu ilki artımını 3,3% proqnozlaşdırsa da, 2020-ci ilin aprelində korrektə edilmiş proqnoza əsasən heç bir artım ssenarisi olmadan və çoxsaylı risklərə məruz qalaraq 3% azaldı.
- COVID-19-un vurduğu mənfi təsirin, qlobal enerji və fond bazarlarında iqtisadiyyat, makroiqtisadi sabitlik, məşğulluq məsələləri və ölkədəki biznes, o cümlədən sonrakı dalğalanmaların azaldılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Nazirlər Kabinetinə təqribən 1,471 milyard ABŞ dolları ayrılmışdır.
- Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına göstərdiyi mənfi təsirlər nəticəsində şirkətlər fəaliyyətlərini azaltmaq məcburiyyətində qaldı, səlahiyyətli qurbanlara yardım xərclərini artırdılar.
- Kommersiya banklarının aşağı kapitallaşması onlara uzunmüddətli perspektivdə əhaliyə ən böyük kreditləri verməyə imkan vermir;
- Pandemiya zamanı ixrac məhdudiyyətlərindən irəli gələn ciddi ixrac problemləri post-pandemiya dövründə azad ticarəti daha da inkişaf etdirəcək.
- Azərbaycanın həvəsləndirici və dəstək verən ticarət və gömrük ittifaqlarına üzvlüyünün təmin edilməsi beynəlxalq ticarətə açıq olmaq yolunda əsas problemlərdən biridir. Beləliklə, ixracın diversifikasiyası birbaşa iqtisadiyyatın şaxələndirilməsindən asılıdır.
- Hazırda müqayisəli üstünlüyə malik məhsullar qiymət üstünlüyünə malik olmalı və keyfiyyət standartlarına cavab verməlidir. Azərbaycan biznes mühitinin innovativ həllərə meyli olması, eləcə də müqayisəli üstünlüyə malik məhsulların müəyyən edilməsi üçün kommersiya strukturları tərəfindən bilik və ixtiralara əsaslanan modellərin tətbiqi diversifikasiyanı daha da sürətləndirəcək.

- COVID-19-un bütün dünyada, xüsusən də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda ardıcıl şəkildə məruz qalması onu göstərir ki, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə makroiqtisadi qeyri-sabitliyin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edirlər.

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının özünü təmin etməsinin formalaşması əsasında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək məqsədəuyğundur:

1) sabit iqtisadi artım üçün zəmin yaratmağa qadir olan milli iqtisadiyyatın əsas sahələrinə və onların fəaliyyət formalarının seçilməsinə dəstək;

Əsas sahələr üzrə müəssisələrin başlıca fəaliyyət formaları kimi, habelə bu təşkilatların investisiyalarının və innovasiyalarının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması mexanizmlərindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur:

- yüksək texnologiyalı elm tutumlu təşkilatlar üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- fəaliyyəti Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün əsas vəzifələrin həllinə yönəlmiş inteqrasiya edilmiş strukturların yaradılması;
- xammalın (xam neft, qızıl və digər qiymətli daşlar və s.) ixracının azaldılması (və uzunmüddətli perspektivdə qadağan edilməsi);
- Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrinin klaster prinsipinə uyğun inkişafı.

Bu gün kənd təsərrüfatının, hərbi-sənaye kompleksinin, kimya sənayesinin, maşınqayırmanın, ilk növbədə, dövlət dəstəyinə ehtiyacı olan Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri kimi daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Onların inkişafı dövlət iqtisadi siyasətinin müvafiq qərarlarını tələb edən klaster prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

2) milli resurs amillərindən istifadənin səmərəliliyinin artması;

Milli resurslardan istifadə effektivliyinin artması xarici müəlliflər tərəfindən aparılan tədqiqatlar resurs amillərinin iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinə birmənalı təsir göstərmədiyini göstərir. Eyni zamanda, rəqabətə davamlı dövlətin təbii sərvətlərdən digər amillərlə bərabər istifadə etməsinə şübhə yoxdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin və özünü təmin etmə qabiliyyətinin təhlili göstərdi ki, bu gün onun inkişafı əsasən mövcud resurs amilləri

ilə təmin edilir, çünki digər rəqabət üstünlükləri və onların formalaşma mənbələri SSRİ-nin dağılması ilə itirildi. Lakin mövcud resurs potensialından heç də həmişə rəşional istifadə olunmur.

Milli iqtisadiyyatın özünütəminatının təmin edilməsi vəzifəsindən çıxış edərək aşağıdakı istiqamətlərdə resurs potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi proqramının işlənilib hazırlanmasına təcili ehtiyac var:

- bütün xammaldan tam istifadə;
- kənd təsərrüfatının inkişafı və əkin sahələrinin artırılması;
- əsas istehsal güclərindən istifadənin səmərəliliyinin artması (istifadənin artması);
- insan resurslarından səmərəli istifadə, regional əmək bazarından işçilərin cəlb edilməsi;
- elmin və təhsilin inkişafı, elmi-tədqiqat işlərinin intensivləşdirilməsi və onların nəticələrinin tam miqyasda həyata keçirilməsi;
- idxal mallarının daxili bazarda əvəzlənməsi, yüksək əlavə dəyərə malik Azərbaycanın elm tutumlu məhsullarının dünya bazarına daxil olması.

3) kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Biznesin yaradılması və inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşması milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verir. Bu sahənin inkişafı bilavasitə bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, vergi siyasəti, qanunvericilik, digər tənzimləyici tədbirlərlə bağlıdır. Rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması dövlət dəstəyi ilə yanaşı, ayrı-ayrı müəssisələrin, sənaye sahələrinin və ümumən milli iqtisadiyyatın idarəetmə keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılması aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- mövcud menecerlərin davamlı peşəkar inkişafı;
- kiçik və orta biznesin inkişafı üçün strateji planlaşdırma;
- yerli və xarici təşkilatların ən yaxşı idarəetmə təcrübələrindən istifadə;
- cəmiyyətdə sahibkarlara qarşı mənfi münasibətin aradan qaldırılması, özəl biznesin yeganə məqsədinin qısa müddətdə varlanmaq olduğu dünyagörüşündən

uzaqlaşmaq;

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini üç institutun inkişaf modelinə uyğun olaraq artırmaq məqsəduyğundur: dövlət, elm və biznes. Eyni zamanda, bir sıra aktual praktiki problemlər həll olunur: vençur maliyyələşdirməsinin tətbiqinin genişləndirilməsi, innovativ texnologiyaların sektorlararası transferi və innovativ klasterlərin inkişafı (məsələn, inkubatorlar, texnoparklar şəklində).

Müasir iqtisadi şəraitdə kiçik və orta biznesin elmi və innovativ fəaliyyətinə dövlətin direktiv təsir üsulları səmərəsizdir. Dövlətin vəzifəsi elmi-tədqiqat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin sənayedə tətbiqi, qabaqcıl texnika və texnologiyaların yayılması üçün stimül sistemi yaratmaqdır. Eyni zamanda, kiçik və orta sahibkarlıq Azərbaycan iqtisadiyyatının innovativ inkişafı prosesində aparıcı rollardan birini oynamalıdır. Bu gün Azərbaycan ehtiyac duyulan dövlət dəstəyinin prioritet formaları kimi kiçik və orta biznesin təlimi və ixtisasartırmasında informasiya və konsaltinq, maliyyə, hüquqi və dəstək göstərməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sektorlarında kiçik və orta biznesin dəstəklənməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir: istehsal, kənd təsərrüfatı, mənzil-kommunal təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin inkişafı üçün təklif olunan istiqamətlərin həyata keçirilməsi sabit iqtisadi artıma və əhalinin rifahının yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.M., Məmmədov Z.F., Əliyev S.A. (2019), “Bank sektorunun rəqəmsallaşması”, İqtisadiyyat və menecment, s. 124-133
2. Şəkərəliyev A.Ş. (2015) “Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər” (monoqrafiya) Bakı: «İqtisad Universiteti» 324 s.
3. Əsədov E. (2020), “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə ictimai işə müəssisələrinə müştəri qəbulu ilə bağlı bəzi məsələlərin tənzimlənməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı”, Bakı şəhəri, 6 iyul, s. 143
4. Eldarov M.İ., Rzayeva N.E. (Aprel 2020) Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti: Məqalə “Çin İqtisadiyyatının “COVID-19” “pandemiyasına qarşı mübarizəsi: İqtisadi tənəzzüldən inkişafa doğru”. s. 345-456
5. Məmmədov Z.F., Zeynalov V. (2021), “Qlobal Maliyyə Böhranı Mühitində Azərbaycan Bank Sektorunun Strukturu, Xüsusiyyətləri və Problemləri”. Dövlət İdarəçiliyi Jurnal, cild. 44, səh. 173–203.
6. Rasim Həsənov (2020) “Postpandemiya dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması yolları” mövzusu üzrə hesabat Bakı s. 213-216

Rus dilində

1. Соня Шах (2020), “Пандемия Всемирная История Смертельных Инфекций” Москва с. 48-70
2. Мамедов З.Ф. (2021), “Глобальные вызовы перехода к «выгодной экономике» // Информация и инновации”, № 1. с. 18-22.
3. Джеффри Фриден (2020) “Меры, политика и пандемия, Финансы и Развитие Ежеквартальный журнал Международного Валютного Фонда”, с. 342
4. Е.В. Мерекина (2021), Методическое пособие по курсу «Финансы» / «Финансовые рынки» М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 44 с.
5. Плющиков В.В. (2020), “COVID-19 как бедствие: принципы

международного сотрудничества” // Вопросы национальных и федеративных отношений. Т.10. №6 (63), с.168-169

6. Мамедов З.Ф., Аббасбейли М.А., Валиев Э.Н., Вейсов Э.Н. (2020). “Банковский сектор Азербайджана: новые тенденции и перспективы” // Экономика и управления, № 7. С.775—783.

7. “Конференция Организации Объединенных Наций По Торговле И Развитию Покрытый линиями разлома ландшафт мировой экономики, израненный пандемией COVID-19”, © (2020) год

8. “Последствия карантинных мероприятий, реализуемых в связи с пандемией COVID-19, для производства Реагирование На Кризис, Связанный С Пандемией Covid-19, В Странах Восточного Партнерства” Оэср, 2020 Год

9. “Джеффри Фриден Меры, политика и пандемия, Финансы и Развитие Ежеквартальный журнал Международного Валютного Фонда Июнь” (2020) Выпуск 57 | Номер

10. “Анализ деятельности организаций работодателей и предпринимателей во время пандемии COVID-19 и перспективы, Авторские права: Международная организация труда (2021)”

11. Минчичова В.С. (2020), “Коронавирус и цены на мировых рынках (рус.)” // "Инвест-Форсайт": деловой журнал, 11 марта., с. 12-16

12. Али Хан и Уильям Патрик, (2020), “Следующая пандемия Москва”, 8-20 с.

İngilis dilində

1. Debora MacKenzie, (2020), “COVID-19 The Pandemic that Never Should Have Happened and How to Stop the Next One”, Hachette Books 304 p.

2. Dolbneva, D. V. (2020), "Influence of COVID-19 on the economy of the world", Problemy ekonomyky, vol. 1 (43), pp. 20—26.

3. Gololobova O. and Chmelyova O. (2020), "The impact of coronavirus COVID-19 on the world economy", vol. 3, p. 67—72.

4. Gritsyuk, N.O. and Sak. T.V. (2021), "The impact of the COVID-19

pandemic on the world economy", Ekonomichnyy prostir, vol. 165, pp. 33—38.

5. Sachs, J., Schmidt-Traub, G., Kroll, C., Lafortune, G., Fuller, G., Woelm, F. (2020). "The Sustainable Development Goals and COVID-19. Sustainable Development Report 2020 Cambridge University Press", 510 p.

6. Nicholas Stern, Sam Unsworth, Ann Valero, Dimitri Zenghelis, James Rydge, and Nick Robbins (2020), "Strategy, Investment, and Policy for a Strong and Sustainable Recovery": 29 p.

7. Richard Horton, (2020), "The COVID-19 catastrophe", Polity Books, 390 pages.

8. Yakimyshyn, I. (2021), "The impact of COVID-19 on the economy of the world", Hraal' nauky, vol. 4, pp. 50-52.

İnternet resursları

1. <https://www.refinitiv.ru/blog/market-insights/vliyanie-koronavirusa-na-mirovuyu-ehkonomiku/>, 2022
2. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/>, 2022
3. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles>, 2022
4. <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf>, 2022
5. <https://1economic.ru/lib/111375>, 2021
6. <https://www.imemo.ru/news/events/text/>, 2021
7. <https://ilostat.ilo.org/topics/covid-19/>, 2022
8. <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>, 2022
9. <https://www.worldbank.org/en/home>, 2022
10. <https://www.hollywoodreporter.com/lists/8-pandemic-themed-books-read-coronavirus-1284738/>, 2022
11. <https://www.investopedia.com/special-economic-impact-of-pandemics-4800597>, 2022
12. <https://president.az/articles/36228>, 2022
13. <https://www.sosial.gov.az/category/xbrlr>, 2022
14. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/, 2021-2022

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Pandemiyanın səbəb olduğu ölüm halları (2020- ci ilin II rübü).....	23
Şəkil 2: COVID-19-a yoluxma hallarının sayına və bu ölkələrin real ÜDM-də (ÜDM) proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə görə lider ölkələr.....	25
Şəkil 3: Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dinamikası,%.....	26
Şəkil 4: COVID-19 pandemiyasının potensial daxili və xarici riskləri.....	27
Şəkil 5: Covid-19 pandemiyasının yaratdığı böhranın və kölgə iqtisadiyyatının aradan qaldırılması üçün tədbirlər.....	27
Şəkil 6: 2021-ci ildə ÜDM-nin müxtəlif sektorlar üzrə artım göstəriciləri.....	40
Şəkil 7: Azərbaycanın xarici ticarəti.....	50
Şəkil 8: Azərbaycanın əsas ixrac və idxal bazarları.....	51
Şəkil 9: Pandemiyanın 2020-ci ildə ÜDM-yə təsiri.....	56
Şəkil 10: Real ÜDM səviyyəsində, 2020-ci ilin fevral ayı ilə müqayisədə dəyişiklik.....	57
Şəkil 11: İstehlak qiymətlərinin illik dəyişməsi.....	58
Şəkil 12: Pandemiyanın mənfi təsirlərinin azaldılmasına yönəlmiş yol xəritəsi.....	66

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Pandemiyaadan zərər çəkmiş və yararlanmış, inkişaf edən sektorlar.....	42
Cədvəl 2: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası.....	54